

Ms 2010-01-21 *Östgötamål* av Jan Paul Strid. Obs! Under utarbetande

Kapitel I. Dialekter och dialektforskning

De flesta har nog en uppfattning om vad dialekter är, men frågan är: vad menar vi med *dialekt* rent definitionsmässigt? Ordet är grekiskt till sitt ursprung och betyder egentligen 'samtal'. Det är liksom *dialog* bildat till det grekiska verbet *dialégesthai*, som betyder just 'samtala'. Man skulle kunna säga att dialekten är det samtalsspråk man använder till vardags, något som i sin tur förutsätter att man uttrycker sig annorlunda i andra sammanhang, till exempel när man talar mer högtidligt, eller när man skriver. Skriftspråk, och inte minst de som blivit riksspråk, är av naturen konservativa. De bygger på traditionen. Ju äldre och rikare det litterära arvet är, desto mer präglas skriftspråket av en äldre tids språkvanor.

Skriftspråket har satt sin prägel på det offentliga talet, i kyrkan inom skola och rättsväsen etc., och på så sätt blivit stilbildande. Man har räknat med att det redan under medeltiden fanns ett "bokspråk", ett offentligt, riksgiltigt svenskt talspråk på skriftens grund. Det skulle ha varit en sådan "standardsvenska" Gustav Vasa använde när han i Mora år 1520 manade dalkarlarna till uppror mot dansken (Holm 1984, Widmark 1991 s. 168 ff.). Hur skulle man annars ha begripit vad han sade?

Frågan är komplex. Kanske var de dialektala olikheterna fortfarande små under den äldre medeltiden, så små i själva verket att man kan säga att samma nordiska fornspråk talades från Island till de nordiska bygderna på andra sidan Östersjön. När Snorre Sturlusson besökte Sverige på 1200-talet konstaterade han att "vi talar samma språk". Med andra ord fanns inga kommunikationsproblem på landsbygden. Däremot utvecklades i de framväxande urbana miljöerna en utjämnad svenska, präglad av förändringar i ljudsystem och ordböjning och en ström av tyska lånord. Detta "urbana" språk skulle ha blivit på "modet" i högre kretsar av samhället och på så sätt starkt ha påverkat skriftspråket (Teleman 2007).

Dialekter och riksspråk

Man kan säga att svenskt talspråk av idag fungerar på fyra olika nivåer:

- som riksspråk
- som regionalt standardspråk
- som regional dialekt
- som lokal dialekt

Nationalspråk eller riksspråk har karakteriserats som ett slags artificiella språk på grund av att de i så hög grad bygger på skriftspråket. Men skriftspråket kan i sin tur ofta föras tillbaka på det språk eller den dialekt som en gång talats i det område som ligger till grund för nationalstaten. I 1300-talets Italien blev Dante Alighieris sätt att skriva mönsterbildande och kom på så sätt att bilda grunden för italienskan. Dialekten i hans hemstad, Florens, fick ett starkt inflytande. I Tyskland spelade Martin Luthers bibelöversättning en motsvarande roll, med påföljden att mellantyska språkformer fick ett stort genomslag. I vårt land anses skrivvanorna i Vadstena kloster starkt ha bidragit till att forma det svenska riksspråket, som dock också tog emot intryck från Mälardalen, de gamla sveakungarnas kärnland. På denna grund utbildades ett mönster för hur man skulle skriva svenska och med boktryckarkonsten fästes detta mönster i bokstavlig mening på pränt.

Skriftspråkets inflytande nådde utanför de lärdes krets. Det högtidliga, offentliga talet hördes i kyrkan varje söndag och gjorde sitt intryck. Man kan säga att den naturliga språkutvecklingen härigenom bromsades upp. Diverse ålderdomligheter blev, som en forskare uttryckt det, "insnörda i rättstavningens tvångströja" (Collinder) och kunde på så sätt leva vidare. Vår nutida stavning, med exempelvis *stj* i *stjärna* och *hj* i *hjärta* speglar fortfarande ett medeltida uttal.

När vi använder riksspråkssvenska idag talar vi i själva verket ett ljud- och formhistoriskt sett ålderdomligt språk. För dialekterna har andra villkor gällt. Även om de inte kunnat undgå påverkan har de väsentligen utvecklats i frihet. Det är bland annat detta som gör dem så intressanta. De representerar i hög grad självständiga utvecklingsformer ur ett nordiskt fornspråk som, så vitt vi kan se av det bevarade källmaterialet, varit sig tämligen likt från Island i väster till svenskbygderna på andra sidan Östersjön.

En ny definition

En praktisk definition av begreppet dialekt kan formuleras så här: en dialekt är en regional språkart som geografiskt kan lokaliseras till en bestämd ort eller ett bestämt område. Grunden för denna definition är alltså geografisk, men utgångspunkten är språkbrukarnas perspektiv. Definitionen bygger på en dimension i begreppet dialekt som från denna synpunkt träder i förgrunden, men som i mycket liten utsträckning berörs inom den traditionella dialektforskningen, nämligen den akustiska. Det är *intonationen*, språkmelodien, som gör att vi kan avgöra eller i varje fall uttala gissningar om varifrån en person kommer, utan att vi ens behöver uppfatta de enskilda orden: "det där måste vara en dalkarl", "hon kommer från Gotland – det hör du väl", "tänk att stöta på skåningar här i Bangkok". Vi återkommer till detta.

Vi kan nog räkna med att lyhördheten när det gällde att uppfatta regionala och lokala skiftningar i intonationen var stark i det gamla bondesamhället. Varför

uppstår sådana skillnader? Det är inte lätt att säga. Men det finns en faktor man direkt kan peka på. Socknen, det geografiska område som när kristendomen segrat knöts till varje kyrka i vårt land har spelat en viktig roll. Det var inte nog med att man skulle bygga en kyrka – redan det ett ansevärt åtagande – man skulle också avlöna både präst och klockare. Dessutom var det kyrkoplikt. Alla måste gå i kyrkan, i ur och skur. Detta skapade en stark gemenskap inom socknarna, som snart kom att omfatta språket: ord, formsystem, men också intonation. Varje socken utvecklade i större eller mindre grad en särprägel. I vissa landsändar kunde det gå så långt att man till slut inte förstod varandra socknarna emellan.

Vi kan föreställa oss en hierarkisk ordning med by- och sockenmål i basen, härad/bygd som en mellannivå och land(skap) som högsta nivå. Mycket är gemensamt. På den högsta nivån finns drag från basen som slätats ut och anpassats till ett regionalt idiom som utifrån uppfattas som representativt för landskapet som helhet. Vi har inga svårigheter att identifiera "sörmländska" som ett någorlunda enhetligt begrepp och sörmlänningarna känner på samma sätt igen östgötskan. Att utan vidare kunna säga varifrån i landskapet den talande kommer kräver däremot nästan att man är infödd. Regionala dialekter, idag kanske snarare standardspråk, är något helt annat än lokala dialekter.

Det utan jämförelse viktigaste kännetecknet är återigen intonationen. Hur det kan komma sig att intonationen kan överensstämma så pass bra som den gör i ett landskap är en intressant fråga, men inte heller den lätt att besvara. Att det finns ett samband mellan regionala dialekter och geografiska, historiska förhållanden verkar sannolikt. Samhället omfattar mer än den enskilda socknen och ställer sina krav på invånarna: det kan gälla religion, rättsväsen, försvar m.m. Man måste helt enkelt kunna samarbeta och det förutsätter att man förstår varandra.

Att märka är att alla landskap inte är lika enhetliga historiskt sett. Småland gör skäl för sitt namn: landskapet består av ett antal "små land", under forntiden mer eller mindre självständiga folkland. Det finns med andra ord inte heller någon enhetlig "småländska". De gamla landen har behållit sin särprägel.

Att de lokala dialekterna å andra sidan kommit att skilja sig åt, på vissa håll så mycket att man kan vara frestad att tala om olika språk, är ett faktum som har tillskrivits olika orsaker, till och med biologiska. Men sannolikt har geografiska och samhällshistoriska faktorer även här varit avgörande. Språket är ett socialt fenomen, men kontakten med människor som betraktas som utomstående kan ge olika resultat. Man tar till sig det man gillar och tar avstånd från det man ogillar.

I en studie som blivit en klassiker undersökte den kände sociolingvisten William Labov en märklig uttalsförändring hos befolkningen på den lilla ön Martha's Vineyard, öster om Massachusetts. Förändringen visade sig ha uppstått hos öns fiskare som genom att överdriva vissa drag i den egna, lokala dialekten mer eller mindre medvetet distanserade sig från de tusentals badgäster som årligen

invaderade ön. Fenomenet har tidigare observerats inom nordisk dialektologi och fått benämningen *naboopposition*. Den yttersta grunden till att språk förändras finns med andra ord hos människan själv, eller rättare sagt hos det språkbrukande kollektivet.

Vi skall i det följande rätt ingående diskutera hur forskare sett och ser på dialekter och dialektindelning och skall i det sammanhanget särskilt uppmärksamma östgötskans ställning. Vi kommer också att gå tillbaka i historien i jakten på sådant som kan ha bidragit till utvecklandet av språkliga egenarter. Men för att läsaren skall få en möjlighet att bilda sig en egen uppfattning om saker och ting måste vi börja från början.

Kap. 2. Historisk tillbakablick

Språkforskning kräver att man kan dokumentera språket – det flyktiga talet måste fångas i skrift. Först med boktryckarkonsten blev det möjligt att samla tillräckligt material för att kunna göra mer systematiserande jämförelser. De metodiska framstegen under 1500-talet ter sig visserligen tämligen blygsamma i vårt perspektiv – det gäller exempelvis ett försök att dela in de europeiska språken efter benämningen för 'Gud' – men de markerar ändå en ny era.

De följande århundradena innebar inte några revolutionerande förändringar. På 1700-talet hade man hunnit avsevärt längre, men det stora genombrottet kom först på 1800-talet. I början av detta århundrade genomströmmades Europa av en väldig idérörelse, *romantiken*. Själva ordet hänför sig egentligen till diktning på *romanskt* folkspråk, dvs. de ur latinet utvecklade dialekter som så småningom blev italienska, franska o.s.v. En *roman* var från början en berättelse skriven på sådant språk och inte på klassiskt latin.

Sökandet efter det ursprungliga, det genuina, efter att förstå tingens inre väsen var själva essensen i romantiken och denna strävan riktades inte minst mot språket. Begreppet "Stimmen der Völker", 'folkens röster', skrevs in i medvetandet. Man samlade, jämförde, systematiserade och drog slutsatser och med detta lades också grundvalen till språkforskningen som vetenskap.

Redan under senare hälften av 1800-talet hade enorma framsteg gjorts. I Tyskland firade de s.k. "junggrammatikerna" (de unga grammatikerna) triumfer. I deras led återfanns lysande forskare som Karl Brugmann, Wilhelm Braune, August Leskien, Hermann Osthoff och Hermann Paul. Här fanns också svensken Adolf Noreen, som skulle bli de nya idéernas banérförare i sitt hemland.

Man kunde nu visa att ljudförändringar inte skedde slumpmässigt utan efter bestämda regler: "Grimms lag", "Verners lag", "Sievers regel" – den ena ljudlagen efter den andra formulerades. Det föreföll allt mer som om språkutvecklingen var lagbunden på samma sätt som fysiken och måhända var

det bara en tidsfråga innan språkforskningen skulle inta en plats bland naturvetenskaperna. År 1876 tog så Leskien steget fullt ut och förklarade att ljudlagarna verkade undantagslöst.

Men detta var att gå för långt och tvärsäkra proklamationer kunde inte dölja det faktum att verkligheten inte stämde med teorierna. Man tvingades till reservationer: undantagslösheten gällde bara under förutsättning att ljudreglerna var rätt formulerade. Och eftersom det, för att citera Adolf Noreen i artikeln om ljudlagar i andra upplagan av Nordisk familjebok, knappast går att "vinna fullständig kännedom om alla de för en ljudförändring nödiga betingelserna, så är det gifvet, att våra formuleringar af ljudreglerna nästan alltid bli mer eller mindre oriktiga och att dessa orätt formulerade ljudregler komma att lida undantag".

Nu riktades uppmärksamheten mot dialekterna. I motsats till det skriftspråksbundna riksspråket, som blivit föremål för så mycket påverkan, borde folkmålen, som fått utvecklas i ostördhet, kunna uppvisa den perfekta regelbundenheten.

Faran av att vara pionjär

Från att tidigare ha varit militära hemligheter hade kartor mot slutet av 1800-talet börjat massproduceras. Varje land med självaktning gav ut nationella atlasverk med detaljerad kartläggning av olika företeelser. En tysk forskare, Georg Wenker, insåg att man även borde kunna belysa utbredningen av språkliga företeelser med hjälp av kartor. Enligt de nya teorierna borde ett ords form i den ena eller den andra dialekten vara förutbestämd av de ljudlagar som verkat där. Wenker sände ut formulär med frågor om det dialektala uttalet av olika ord och föreställde sig att hans språkkartor skulle bli en vacker bekräftelse på att hypotesen stämde.

Men ack och ve – det visade sig att orden gång efter gång uppträdde i fel form och på fel plats! Vad Wenkers kartor i själva verket avslöjade var att ord och ljudövergångar inte behöver följa samma gränser. Tyskans *Pfeife* 'pipa' borde till exempel vackert ha stannat inom det högtyska området, där äldre *p* övergår till *pf*, men har i själva verket brett ut sig över stora områden där denna ljudregel inte verkat, men där rökverket åtnjutit desto större popularitet.

Detta var i och för sig ett viktigt rön, men inte vad man väntat sig och resultatet hyllades inte precis med jubel. Det är ett sorgligt faktum att Wenker bemöttes med misstro och att han inte fick det stöd och erkännande han förtjänade. Men med Wenker hade en ny vetenskapsgren sett dagens ljus. I Frankrike anammade man snabbt den nya metoden, om än med något annorlunda inriktning, och snart hamnade den i centrum för språkforskarnas intresse.

Med Wenker började ett omfattande karteringsarbete. Resultaten publicerades i *Deutscher Sprachatlas*, ett verk som fortsatte att ges ut av Wenkers lärjunge Ferdinand Wrede och senare av Theodor Frings. Den franska motsvarigheten, *Atlas linguistique de la France*, började publiceras 1903 av Jules Gilliéron och Edmond Edmont.

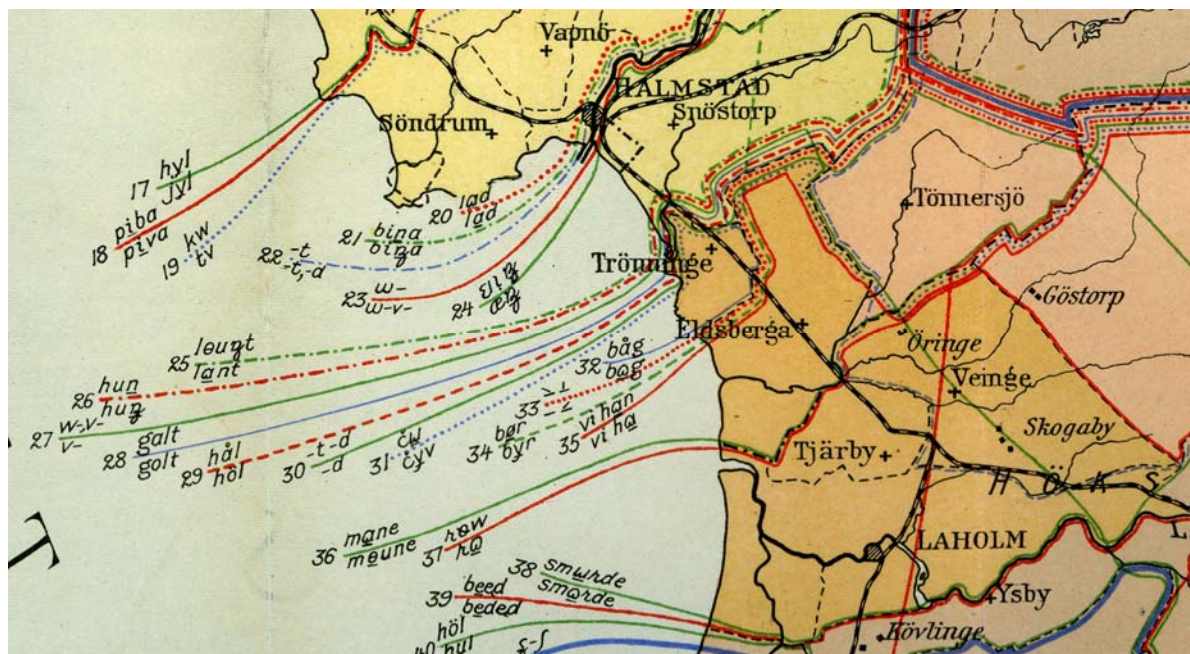

Fig. 1. Utsnitt av dialektkarta ur Wigforss, Södra Hallands folkmål.

Kap. 3. Språkgeografi och dialektgeografi

Rubrikens båda termer används oftast som synonymmer, men det kan vara praktiskt att använda den senare termen när det är dialekter som avses. En definition av begreppet dialektgeografi, som inte kan beskyllas för att ta alltför lättvindigt på saken lyder så här:

”den språkvetenskapliga forskningsgren, som med kartan som metodiskt hjälpmedel språk, dels söker fastställa dialektala företeasers geografiska utbredning inom ett eller flera språk, dels på grundval härav söker bidra till förklaringen av företeelsernas egenart, sammanhang och uppkomst” (Dahlstedt 1972 s. 3).¹

Med dialektgeografins inträde på arenan skapades en hel begreppsvärld kring språkliga företeelsers geografiska utbredning. Resonemang om *gränslinjer*, *gränsbälten* och *gränsknippen*, *övergångsområden* och *kärnområden* spelar sedan dess en viktig roll vid alla diskussioner kring frågor som rör det vi kallar dialektavgränsning och dialektindelning.

Gränslinjerna för utbredningen av olika språkdrag kallas *isoglosser*². Tyvärr får man inte alltid någon omedelbar "aha"-upplevelse när man betraktar gränslinjer på en karta. Vill man försöka få klarhet i oredan är det två saker man bör ge akt på. Å ena sidan gränslinjer som löper parallellt i *bälten*, samlar sig till *knippen*, eller som kanske rent av förenas i en gemensam linje, å andra sidan områden som bara korsas av några få linjer eller inga alls. Lyckas man avgränsa ett sådant område kan det finnas fog för att tala om ett *dialektområde*.

Dialektområden kan stundom vara snävt avgränsade mot varandra som i Dalarna, där t.o.m. de enskilda byarna kan ha var sin dialekt. Dalmålens utforskare, par preference, Lars Levander, talade på sin tid om "en hel språkvärld snarare än ett enda språk".

Om gränslinjerna återigen – som ofta sker – delvis följer, men delvis också viker av från eller korsar varandra, om de med andra ord bildar gränsbälten, kan det röra sig om ett övergångsområde mellan två större dialektområden.

Bengt Hesselman, förgrundsgestalt inom 1900-talets svenska dialektforskning, menade att den mest fruktbärande hypotesen när det gäller att förklara dialekternas geografiska variation är den som tar fasta på att enhetlighet likaväl som växlingar beror på historiska förhållanden (1948 s. 6). Varje språkgräns är, framhåller han, "yttergränsen för en vid en viss tidpunkt uppkommen språkförändring, en novation, som har uppstått i ett centrum eller kärnområde, vanligen en mera betydande ort, en stad eller en tätbefolkad trakt".

Spridningsförmågan hos en novation är i sin tur beroende av förutsättningarna för sociala kontakter mellan centrum och periferi. Man kan jämföra med en oljefläck, som breder ut sig tills den hejdas av något hinder. Skulle så ske kan den lämna en ö efter sig, men fortsätta att sprida sig åt andra håll. Den språkgeografiska benämningen på en sådan opåverkad "ö" är *reliktområde*.

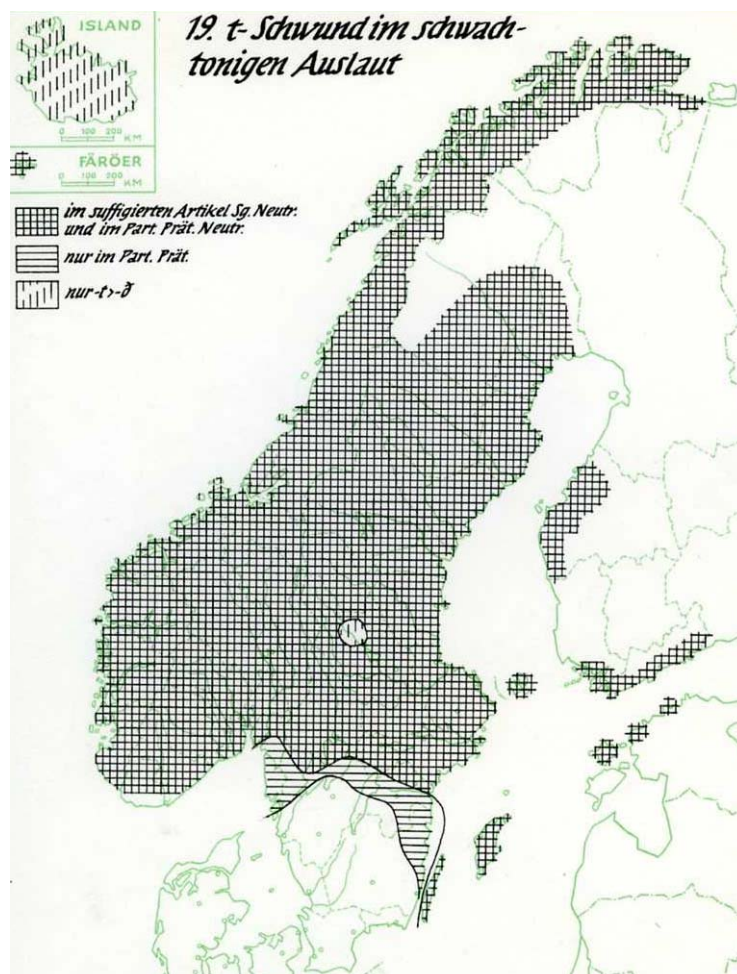

Fig. 2. En typisk "språkö". Älvdalens socken i Övre Dalarna bildar ett reliktområde som inte berörts av t-bortfallet, typ huse' för huset, bruti' för brutit. Efter Bandle, Die Gliederungen des Nordgermanischen

Det gäller nu inte bara att hitta centrum för utbredningen, utan också att försöka utröna vilka förhållanden som kan ha rått där när processen startade. Språkförändringarna kan med andra ord bara förklaras om de sätts in i ett geografiskt, historiskt och socialt sammanhang. Hesselman betecknar det här sättet att forska som *historiskt inriktad språkgeografi*. I det följande använder vi termen *topolingvistik* med liknande syftning.

Topolingvistik (jämför grekiskans *tópos* 'plats, ställe' i sammansättningar som *topografi*, *topologi*) är en av författaren lanserad term för att beteckna en gren av komparativ, deskriptiv språkforskning som studerar språk och dialekter i relation till geografiska, historiska och sociokulturella faktorer. Man kan säga att termen täcker vad som ryms inom språk- och dialektgeografi, men med tillägget att djuperspektivet, de kulturhistoriska aspekterna, tillmäts större betydelse i förklarande resonemang.

Ett område, där kulturförhållandenas roll i högsta grad bör beaktas är den gamla tvistefrågan om hur de svenska dialekterna egentligen bör delas in i dialektindelning, som vi skall ta upp i kap. 5. Men först skall vi se litet närmare på hur två forskare resonerat kring gränslinjer och dialektavgränsning.

Dahlstedts axiom

Karl-Hampus Dahlstedt, framstående dialektolog och sociolingvist vid Umeå universitet, har i kompendiet *Svensk dialektgeografi* (1972) ingående behandlat terminologiska frågor, samt även formulerat ett antal axiom rörande isoglossernas generella värde vid dialektavgränsning (s. 29 ff.). De viktigaste isoglosserna kännetecknas enligt Dahlstedt av att de markerar:

stora fonetiska avvikelser
 motsättningar i dialekternas struktur
 företeelser med stor frekvens
 gamla och stabila drag
 mindre sannolika, enhetliga novationer.

Viktiga är självfallet också sådana isoglosser som följer gränsknippen eller gränsbälten. Dahlstedt kommenterar i sammanhanget novationen och dess motsats arkaismen, den bevarade språkliga ålderdomligheten. Novationer kan bestå av historiska förändringar av mer allmänspråklig karaktär. Hit hör t.ex. förenklingen av fornspråkliga diftonger (*steinn* > *sten*), som bl.a. skiljer standardsvenska från norska. Men novationer kan också vara av mer oväntat slag. Som exempel på en mindre sannolik novation utan språkhistorisk förankring nämner Dahlstedt den för stora delar av Norge och Sverige kännetecknande utvecklingen av en bestämd form på *-a* hos feminina substantiv: *boken* > *boka* (s. 44).

Dahlstedt framhåller också att vad som räknas som gränsskiljande drag i ett område inte behöver göra det i ett annat. Han pekar på bortfallet av *r* i pluralis, typen *hästa* (*häste* etc.) för *hästar*, som räknas som ett viktigt kriterium vid gränsdragningen mellan sveamål och götamål. När samma drag dyker upp i Norrland tillmäts det inte någon nämnvärd dialektgeografisk betydelse. Ett annat exempel är *n*-bortfallet i bestämd form av den nyss berörda typen, alltså *boka* för *boken*. I Sydsverige kvarstår *-n* i denna ställning, i götamålen faller det regelmässigt. För avgränsningen av de sydsvenska målen är gränsen för *n*-

bortfallet ett centralt kriterium, men norrut har denna gräns inte alls samma dignitet.

Man får alltså inte överdriva betydelsen av gränslinjer; de måste ses i ett vidare perspektiv. Dahlstedt framhåller att hela gränsknippen kan ligga "fel" i förhållande till den gängse dialektindelningen (s. 48). Dalmål räknas exempelvis, trots sin särställning, till sveamålen. Som skäl har anförts svårigheten att dra en klar gräns gentemot dalabergslagsmålet i söder, men som Dahlstedt påpekar inställer sig samma problem på många andra håll (s. 49).

Med all respekt för författarens djupa insikter i ämnet är det litet svårt att i alla stycken acceptera Dahlstedts resonemang. Ett besvärande stort utrymme lämnas åt godtycke. Gränsdragning *är* ett besvärligt kapitel och som vi kommer att se illustrerar diskussionerna kring östgötskans dialektgeografiska hemvist tydligt vilka svårigheter man kan hamna i. Dahlstedt fäster stort avseende vid att götamåls-*r*:ets framryckning norrut tycks ha hejdats vid samma linjer som utgör gräns för *r*-bortfall i pluralis (typen "*häste*" för *hästar*) resp. *t*-bortfall i bestämd form av neutrala substantiv (typen "*huse*" för *huset*).

I överensstämmelse med ett hävdvunnet sätt att se på saken betecknar han dessa gränslinjer som "viktiga isoglosser, som avgränsar östgötamålen från de egentliga sveamålen" (s. 39; jfr not 110). Men av dessa isoglosser är i varje fall götamåls-*r* en ung novation och beträffande *t*-bortfall förekommer det också i former som *bruti* för *brutit*, men där är gränslinjen en helt annan (se kartan nedan).

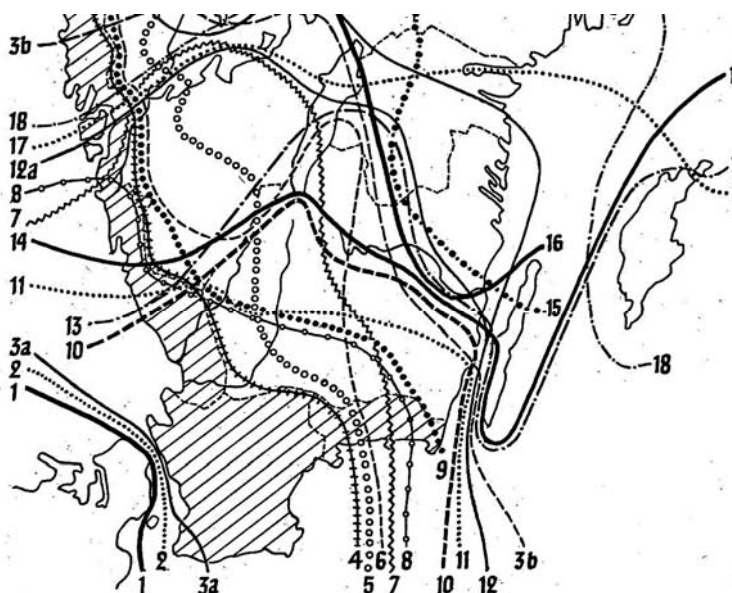

Fig. 3. Viktiga gränslinjer i Södra Sverige enligt Bandle (karta 21). Linjerna 12 och 12 a markerar *t*-bortfall enligt ovan. Bortfall i supinum, typ *bruti* (linje 12 a) går betydligt längre söderut än *t*-bortfall av typen *take*, *huse*.

I överensstämmelse med ett hävdvunnet sätt att se på saken betecknar Dahlstedt dessa gränslinjer som "viktiga isoglosser, som avgränsar östgötamålen från de egentliga sveamålen" (s. 39; jfr not 110). Men av dessa isoglosser är i varje fall götamåls-*r* en ung novation och beträffande *t*-bortfall förekommer det också i former som *bruti* för *brutit*, men där är gränslinjen en helt annan (fig. 3).

En viktig fråga i detta sammanhang som Dahlstedt knappast berör, men som vi redan haft anledning att ställa oss, är huruvida det överhuvudtaget är ändamålsenligt att försöka sig på en indelning som enbart bygger på kriterier av detta slag. Man kan med goda skäl invända att man på det sättet får fram just fiktiva gränser som rimmar illa med geografiska och kulturhistoriska faktorer och inte minst med hur språkbrukarna själva uppfattar situationen. För att citera *The Cambridge Encyclopedia of Language* (Crystal 1988 s. 28):

"Isoglosses are an important visual guide, but they need to be supplemented by other criteria if they are to display, and not to obscure, the true complexity of regional variation."

En "kaotisk Rigdom og vekslen"

Det är inte alltid lätt att få teorier att stämma med verkligheten. En dansk dialektforskare, Brøndum-Nielsen, fäste i en för sin tid utmärkt handledning i dialektforskning (1927) uppmärksamheten på det märkliga förhållandet att medan folk ute i bygderna är klara över att det talas "helt anderledes" i grannsocknarna, så har forskarna ofta haft stora svårigheter att, i varje fall på ett mer generellt plan, precisera vad det är som skiljer den ena dialekten från den andra (1927 s. 16). Försök i den vägen uthärdar sällan närmare granskning (s. 17). Ofta har noggrannare fältstudier blivit en veritabel ättestupa för dialektologer som försökt systematisera sina iakttagelser. Verkligheten visar nämligen sällan några riktigt klara mönster, gränslinjerna korsas i en "kaotisk Rigdom og vekslen" (s. 18).

Förhållandet ledde i själva verket till att man till slut började ifrågasätta om dialektgränser överhuvudtaget existerade. Frågan debatterades särskilt livligt i Frankrike vid förra seklets början, med inlägg av auktoriteter som Isaia Graziadio Ascoli, Paul Meyer och Hugo Schuchardt. Jules Gilliéron betraktade begreppet dialekt med samma mistro som den med vilken han såg på ljudlagar: "à l'étude du patois nous opposerons l'étude du mot" (mot studiet av dialekter ställer vi studiet av ord).³ Albert Dauzat uttryckte kritik i samma anda i *La géographie linguistique* (1922). Verkligt genuina dialekter existerade inte. Samma slags inflytande som dagens riksspråk utövar på dialekterna har under historiens gång utövats från olika centra. Oavbrutna och ostörda dialektala utvecklingar blir därmed en chimär.

En av de ledande forskarna, Gaston Paris, gick ännu längre och slog fast att dialekterna i Frankrike omärkligt övergår i varandra, utan gränser. Den drastiska

slutsatsen blev att det egentligen inte finns något man kan kalla dialekter: "il n'y a réellement pas de dialectes".

I Tyskland kom man till liknande resultat. Hermann Fischer fann sig i sin undersökning av dialekten i Schwaben (*Geographie der schwäbischen Mundart*, 1895) nödgad att konstatera att han inte kunnat påvisa några klara dialektgränser. När man ritade ut alla gränslinjer visade kartan ett helt regellöst tillstånd, där det knappast fanns något område som inte korsades av en eller flera linjer. Flera gränslinjer kunde visserligen löpa parallellt vissa sträckor, men det tillhörde undantagen.

Sista ordet var dock inte sagt. Schweizaren Gauchat återvände från Paris som en svuren anhängare till Gaston Paris, men blev tvungen att tänka om när han började undersöka dialekterna i det romanska Schweiz (1903). Till sin förvåning kunde han gång på gång konstatera att det verkligen existerade skiljelinjer, och skarpa sådana, mellan dialekterna.

La Ferrière och Les Bois

La Ferrière och Les Bois är två bergsbyar i Franches Montagnes i den romanska delen av Schweiz. Det fanns ingen hindrande terräng emellan byarna och gångavståndet var inte mer än en timme. Men det märkliga var att man just här hade skäl att tala om en verkligt skarp dialektgräns. Av en lista på 300 ord stämde bara 10 % överens och skillnaderna var mycket påtagliga, fonetiskt, morfologiskt, lexikaliskt.

Orsakerna till detta tycktes ligga på flera plan. Det var för det första uppenbart att det fanns en stark antagonism mellan byarna. Invånarna i La Ferrière var protestanter medan invånarna i Les Bois var katoliker. Gauchat lät sig dock inte nöja med denna förklaring; en given följdfråga var ju hur detta komma sig. Dessutom var det tydligt att de språkliga skillnaderna måste gå tillbaka till ett skede då något konfessionellt motsatsförhållande inte existerade.

Det visade sig att byn *Les Bois*, tidigare även *Les Bois de Jean Ruedin* "Jean Ruedins skogar", var äldre än La Ferrière. Den hade uppstått 1484 i kraft av ett frihetsbrev utfärdat av biskopen i Basel, som ville främja uppodling i området. I själva verket var det genom detta dokument som hela trakten fick sitt namn, *Freiberge* eller *Franche Montagnes* 'de fria bergen'. Byn La Ferrière (eg. *La Montaigne La Ferrière*), återigen, koloniserades först på 1600-talet och då från söder i samband med skogsröjning för betesdrift. Bosättarna kom från närbelägna reformerta församlingar.

Samma förhållande återkommer gång efter gång, betonar Gauchat: kolonistörernas ursprung och politiska och religiösa motsättningar skapar språkliga skillnader, trots av i övrigt gemensamma samhällsintressen (*Gibt es Mundartgrenzen*, s. 370 ff.).

Kap. 4. Dialektforskning i Sverige

En medvetenhet om dialekters existens finner vi redan under medeltiden och ett tydligt intresse kommer till uttryck från stormaktstiden och framåt. Vi skall gå in närmare på detta i ett kommande kapitel och koncentrerar oss här på den moderna dialektforskningens framväxt.

Norden hade starkt berörts av de romantiska strömningarna från Europa vid 1800-talets början. Det var ett hastigt uppvaknande. Folklivet i alla dess former tilldrog sig nu intresse från den högre kategori i samhället som tidigare betraktat folkliga yttringar mest med löje och misstro, för att inte använda starkare ord. Namn som Djurklou, Hyltén-Cavallius och Rääf förbinds med bestående insatser för den svenska folkulturens bevarande. Man insåg att man var sent ute. Samhället förändrades och det gick snabbt. Ännu 1742 kunde Linné konstatera att Väreborna i hemprovinsen "hålla sina förfäders seder och klädedräkt så helig som någonsin någon fröken de allra nyaste moderna från Paris" (*Gotländska resan*). Hundra år senare, när Hyltén-Cavallius började dokumentera samma bygd, bar ingen folkdräkt längre.

Skaror av studenter begav sig nu ut för att uppteckna sagor och sägner. På universiteten bildades landsmålsföreningar. Själva ordet *landsmål*, som i denna speciella användning förmodligen är ett norskt lån, gav raskt upphov till nybildningar som *landsmåla* 'uppteckna dialekter' och benämningarna *landsmålare* och *landsmålarinna* för utövare av denna ädla verksamhet. Akademiska lärare gick i spetsen. Fonetikern J. A. Lundell, som i likhet med Adolf Noreen inspirerats av junggrammatikerna, presenterade 1879 ett fonetiskt alfabet, speciellt avsett för svenska dialekter, det svenska *landsmålsalfabetet*.

Uppteckningar och landsmålsundersökningar publicerades nu på löpande band i en tidskrift, som med samma självklarhet fick namnet *Svenska landsmål och svenskt folklif*. Samlingarna växte också snabbt och redan mot slutet av 1800-talet fanns ett rikt forskningsmaterial.

Prosten Rietz samlade "vildblommor från svenska språkfält" och resultatet, *Svenskt dialektlexikon* (1867), framstod som en lysande exposé över allmogespråkets rikedom. Med J. E. Rydqvists för sin tid lika imponerande arbete *Svenska språkets lagar* (del 1 – 6; 1850 – 83) fick man också en språkvetenskaplig grund att stå på. Den ena avhandlingen efter den andra såg dagens ljus. Inriktningen var med få undantag ljudhistorisk.

Viktigare tecken i svenskt landsmålsalfabet.

A 1 <i>a</i> i <u>hatt</u>	N 25 <i>ŋ</i> i <u>järn</u>	Y 49 <i>ɥ</i> <u>Viby-y</u>
• 2 <i>a</i> • <u>hat</u> , <u>lag</u>	NG 26 <i>g</i> • <u>sång</u>	Å 50 <i>æ</i> i <u>blå</u> , <u>våt</u>
• 3 <i>o</i> • göteb. <u>Kalle</u>	O 27 <i>o</i> • <u>bonde</u> , <u>god</u>	Ä 51 <i>æ</i> • <u>läsa</u> , <u>häst</u>
B 4 <i>b</i> • <u>babbla</u>	• 28 <i>o</i> • <u>gott</u>	• 52 <i>a</i> • <u>här</u> , <u>lära</u>
D 5 <i>d</i> • <u>dadda</u>	• 29 <i>o</i> • värml. <u>gott</u>	Ö 53 <i>ø</i> • <u>hög</u> , <u>ÿga</u>
• 6 <i>ɖ</i> • <u>jord</u>	P 30 <i>p</i> • <u>pappa</u>	• 54 <i>æ</i> • värml. <u>köft</u> (= <u>köpt</u>)
E 7 <i>e</i> • <u>heta</u> , <u>sed</u>	R 31 <i>r</i> <u>tungspets-r</u>	• 55 <i>ø</i> • <u>höst</u>
• 8 <i>a</i> <u>Stockholms-e</u>	• 32 <i>h</i> <u>tungrots-r</u>	• 56 <i>s</i> • <u>hör</u> , <u>öra</u>
• 9 <i>ə</i> i <u>gosse</u>	• 33 <i>ɾ</i> <u>tonlöst r</u> , i <u>ång</u> . <u>skarp</u>	• 57 <i>s</i> <u>yngre stockh. hör</u> <u>öra</u> ; <u>ång. kol</u>
F 10 <i>f</i> • <u>far</u>	S 34 <i>s</i> i <u>silver</u> , <u>viss</u>	— 58 <i>æ</i> <u>långt ljud</u> : <u>al</u>
G 11 <i>g</i> • <u>gap</u> , <u>nagga</u>	• 35 <i>g</i> • <u>fors</u>	• 59 <i>á</i> <u>akut accent</u> : <u>änden</u> (<u>and</u>)
• 12 <i>ɣ</i> • <u>smål. mage</u>	SJ 36 <i>f</i> <u>främre sje-ljud</u>	• 60 <i>à</i> <u>grav accent</u> : <u>änden</u> (<u>ande</u>)
H 13 <i>h</i> • <u>hålla</u>	• 37 <i>f</i> <u>bakre sje-ljud</u>	• 61 <i>ó</i> <u>biton</u> : <u>uppl.</u> <u>mårknåder</u>
I 14 <i>i</i> • <u>bit</u> , <u>vila</u>	T 38 <i>t</i> i <u>titta</u>	• 62 <i>â</i> <u>cirkumflex</u> : <u>jå</u>
• 15 <i>ɨ</i> • <u>jämtl. tigga</u>	• 39 <i>l</i> • <u>fort</u> , <u>karta</u>	63 <i>ʒ</i> <u>nasalering</u> : <u>Älvd.</u> <u>wir</u> 'vi'
• 16 <i>ɹ</i> <u>Viby-i</u>	TJ 40 <i>ʃ</i> • <u>östg. tjuta</u> , <u>kött</u>	• 64 <i>ñ</i> <u>muljering</u> : <u>Härjed</u> <u>mann</u>
J 17 <i>j</i> i <u>haj</u> , <u>svaja</u>	U 41 <i>u</i> <u>europiskt u</u>	65 <i>ǧ</i> <u>tonlöshet</u> : <u>nord-</u> <u>jämtl. tagg</u>
K 18 <i>k</i> • <u>kaka</u>	• 42 <i>u</i> i <u>hus</u>	66 <i>ɲ</i> <u>sonantisering</u> : <u>vattn</u>
L 19 <i>l</i> • <u>liten</u> , <u>till</u>	• 43 <i>a</i> • <u>gubbe</u>	
• 20 <i>l̥</i> • <u>sorl</u>	• 44 <i>u</i> <u>Bergslags-u</u>	
• 21 <i>l̥</i> • <u>uppl. sol</u> , <u>bord</u> (<u>†jockt</u> l)	V 45 <i>v</i> i <u>vi</u> , <u>vatten</u>	
• 22 <i>l̥</i> • <u>norrl. m. fl. slå</u>	• 46 <i>w</i> <u>engelskt w</u>	
M 23 <i>m</i> • <u>mamma</u>	Y 47 <i>y</i> i <u>lysa</u>	
N 24 <i>n</i> • <u>nynna</u>	• 48 <i>ɣ</i> • <u>bytta</u>	

Dialektgränser och dialektindelning

I och med att allt fler dialekter dokumenterades och analyserades riktades intresset mot frågor rörande indelning och avgränsning av dialekter och dialektområden. Man gjorde erfarenheter av samma slag som på kontinenten, om än i begränsad omfattning. Ernst Wigforss – mest känd genom sina politiska insatser (finansminister under flera perioder fram till 1949) – författade en uppmärksam avhandling om folkmålen i södra Halland (1913-18). Han konstaterar där med eftertryck att den som hävdar att dialektgränser faktiskt existerar endast behöver visa, "att på vissa punkter av språkområdet förändringarna uppträda i mängd på en ock samma gång, medan man på andra håll kan genomfara ganska långa sträckor, där endast enstaka gränslinjer avbryta enheten" (s. 631). Liksom tidigare Brøndum-Nielsen pekar Wigforss på ett viktigt kriterium som inte alltid tillmätts den betydelse det faktiskt har, nämligen språkbrukarnas egen uppfattning.

En viktig dialektgräns i Sydsverige representeras av den sydsandinaviska övergången *k, p, t > g, b, d*, som i *gaba* 'gapa', *krida* 'krita', *ryga* 'ryka'. Den följer den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige och har således sin historiska förklaring. En annan är den topografiskt betingade dialektgräns som

skiljer skånska slätten från skogsbygden. Den är enligt Wigforss "så skarp att ingen språkgräns i landskapet för övrigt ens tillnärmelsevis skulle kunna framdragas till jämförelse" (s. 630). Ett tredje exempel är gränsen mellan södra Halland och Småland som också den markeras av ett stort antal gränslinjer.

Man var öppen för att samhällshistoriska förhållanden haft inflytande på dialekternas utveckling. Bengt Hesselman påminner i det tidigare citerade arbetet (s. 7 f.) om hur dalmålens utforskare, Lars Levander, övertygande kunde visa att dialektgränserna i Dalarna överensstämmer med den katolska sockenindelningen från 1200-talet. Samma genomgripande förändring av samhället förklarade också hur det kunde komma sig att just Orsamålet utvecklade en exceptionellt hög grad av självständighet och varför det mer än något annat Ovansiljansmål skiljer sig från Moramålet. Förklaringen måste vara att Orsa under katolsk tid var den enda självständiga kyrksocknen i Ovansiljan vid sidan av Mora.

Beträffande södra Dalarna klargjorde Petrus Envall i samma anda att Dala – Bergslagsmålet är följderna av en annan samhällshistorisk faktor, nämligen bergsbruket på 1300-1400-talet. Detta förde med sig en stark inflyttning av arbetskraft, vilket i sin tur ledde till att de gamla målen, som stod Ovansiljansmålen nära, genomgick en radikal omvandling och snabbt närmade sig allmän "uppsvenska".

Språkgräns eller dialektgräns?

En omdiskuterad fråga har varit i vilken utsträckning gränsen Sverige – Norge egentligen utgör en språkgräns. Norskan och svenskan står ju varandra mycket nära, men att standardspråken, nationalspråken, ändå skiljer sig är välbekant. Först och främst måste vi slå fast att riksgränsen självklart är en kulturgräns. Det är inte bara skriftspråk, flagga och pengar som är olika: på andra sidan gränsen fylls tidningarna av artiklar om obekant lokalpolitik, okända kriminalfall, reportage om helt andra sportstjärnor, skådespelare, musiker etc.

Men hur ser det ut i dialekterna? Kan vi urskilja någon skarp gräns där? J. A. Lundell hade i *De svenska folkmålens frändskaper och etnologiska betydelse* (1880) underkänt riksgränsens betydelse i detta avseende. I vad han betecknade som en naturlig indelning av de nordiska dialekterna ville han sammanföra hela Nordsverige, inklusive Finland och Estland med Tröndelag och östra Norge till ett gemensamt område: det nordskandinaviska. Det stämmer rätt väl med vad etnologen Sigurd Erixson hävdade i *Svenska kulturgänser och kulturprovinser* (1945).

Hesselman ställde sig redan 1905 kritisk till Lundells indelning och utvecklar sina synpunkter i det digra, men tyvärr tämligen svårtillgängliga verket *Huvudlinjer i nordisk språkhistoria*, publicerat 1948 (s. 7 ff.). Visserligen kan det ligga något i Lundells indelning, men Hesselmans huvudinvändning är att den är ohistorisk: "förnekandet av riksgränsernas betydelse som språkgränser är en mycket stor överdrift". Reser man genom Värmland västerut kan man inte undgå att lägga

märke till detta, påpekar han. Vid gränsen byter höken namn till *hawk*, geten till *geit* osv. Bohuslänskan i sin nuvarande form får betraktas som götisk- dansk och jämtskan som svensk. Jämtland kristnades från Sverige och hörde under Uppsala ärkestift ända fram till 1571. Särna och Idre hörde till Norge fram till 1645.

Samtidigt är det uppenbart att en mängd företeelser inte automatiskt gör halt vid gränsen. Hesselman menar att dagens språksituation återspeglar samhällshistoriska skeenden som ibland går långt tillbaka. De norska novationer som trängt in på den svenska sidan är av hög ålder. De har sin förklaring i förhållanden som rådde redan under folkvandringstid och vikingatid, då kulturimpulser spreds från gynnsamt belägna maktcentra i Norge, vid Stavangerfjorden i Hordaland och Oslofjorden i Vestfold.

I Tröndelagen tycks impulserna ha kommit från motsatt håll. Ett drag som tidigare uppfattats som typiskt för hela östra Norge och kontrasterande mot övriga Västnorden är frånvaron av s.k. *u*-omljud i former av typen *gatu* (oblik form av *gata*), *allum mannum* (dativ av *allir menn* 'alla män'), som överensstämmer med fornsvenskan. I Västnorden hette det *gøtu*, *øllum mønnum*.⁴ Men detta gäller endast skriftspråket, framhåller Hesselman. Samtliga norska dialekter, inklusive härjedalskan, har *u*-omljud. Enda undantaget är ett litet dialektområde runt Trondheim. Tydligt har draget funnits i stadsspråket och därifrån kommit in i det kyrkliga skriftspråk, som under medeltiden utbildades här och infördes i östra Norges skrivarskolor. I dialekterna har det inte slagit igenom, annat än här.

Hesselman framhåller att Tröndelagen varit utsatt för ett även arkeologiskt påvisbart inflytande från de mellansvenska centralbygderna. I Trondheimstrakten möter flera dialektdrag som tyder på kontakter med Sverige (s. 9) och "svecismer" präglar också på andra sätt den trondheimska skriftspråkskulturen. Dragen har på så sätt fått större spridning, men återigen: bara i skriftspråket. Hesselman berör här ett förhållande som ofta glöms bort: man kan inte utan vidare utgå från att ett skrivet dokument, vare sig det nu gäller en runsten eller ett medeltida brev, verkligen speglar lokala språkvanor.

Kap. 5. Hur skall vi dela in de svenska dialekterna?

Den indelning av Sveriges dialekter som var och fortfarande är vedertagen grundar sig inte så mycket på vetenskapliga överväganden som på tradition (jfr Dahlstedt 1980 s. 23 ff.). Den går närmast tillbaka på den första dialektavhandlingen som publicerades i Sverige, Skaralektorn Sven Hof's *Dialectus vestrogothica*, från 1772. Författaren, som i sin tur bygger på tidiga grammatiska författare (Columbus, Aurivillius), delade in folkmålen i *sveamål*, *götamål* och *norrländska mål*.

Frågan om hur man skall dela in dialekterna aktualiserades ånyo ett drygt halvsekel senare av C. J. L. Almquist, som inte bara var skönlitterär författare utan bland mycket annat också grammatiker. Almquist utökade den tredje upplagan av sin språklära med ett kapitel om de svenska landskapsmålen (1840 s. 237 ff.). Han räknade med två huvudgrupper: "Svea- och Göta-språket", men ville också betrakta skånskan och dalmålet som egna "hufvudspråk". De mål eller "provinsdialekter" som föll inom "Göta välde" var östgötska, västgötska "med Dal- och Bohusländska", småländska, gotländska, öländska, blekingska, halländska samt skånska – såvida inte skånskan återigen borde räknas för sig.

1880 presenterade så landsmålsalfabetets uppfinnare, J. A. Lundell, sitt tidigare nämnda förslag till en ny "naturlig" och "rationell" indelning av de nordiska dialekterna. Lundell delade upp Sverige i ett sydsvenskt och ett norrländskt område, skilt av ett mellanområde, som han kallade det *medelsvenska*. Till detta senare område förde han, "oaktadt alla traditioner", inte bara Svealand (utom Dalarna och Västmanland), utan även dialekterna i norra Västergötland (Vadsbo härad) samt norra och östra Östergötland. Här upphävdes alltså Hofs åtskillnad mellan sveamål och götamål.

Lundells indelning återgavs i en redogörelse över de svenska dialekterna i Adolf Noreens stora översiktsverk *Vårt språk* (del 1, 1903, s. 105 ff.) och vann på så sätt spridning. Men den var inte okontroversiell. Bengt Hesselman publicerade 1905 en skrift som skulle bli en klassiker: *Sveamålen och de svenska dialekternas indelning*. Den inställning till Lundells indelning han där redovisar var som redan antytt kritisk, för att inte säga direkt avvisande. I motsats till det sydsvenska och norrländska dialektområdet skulle Lundells stora medelsvenska dialektgrupp, som Hesselman uttryckte det, svårligen kunna definieras med några "positiva kännetecken". Den erbjöd snarare en sorglig anblick av "fattigdom och enformighet, i bjärt kontrast till de norrländska och sydsvenska målens skiftande mångfald" (s. 2).

Hesselmans primära intresse var riktat mot *sveamålen*, deras ålderdomliga drag och språkliga förbindelser, inte bara norrut och österut, utan även med gotländskan, "ett mål af mycket gammaldags typ, som i många fall erinrar om de västnorska" (s. 60). En typisk exponent för sveamålen var uppländskan, också den "ett mål af i det hela ålderdomlig typ", men med novationer i enlighet med nordskandinaviska principer, rättare uttryckt måhända nordsvenska "eller kanske allra bäst: svenska?" (s. 64). Uppländskan och besläktade mål i Gästrikland, sydöstra Dalarna, östra Västmanland och norra och östra Södermanland bildade i sin tur en undergrupp till sveamålen, som Hesselman kallade *uppsvenska* (s. 53).

Sveamål

Om vi följer den indelning som blivit bestående brukar man säga att medan götamålen kännetecknas av novationer, så karakteriseras sveamålen just av *arkaismer*. Ålderdomligheterna är av olika slag och de framträder både i ljud- och formsystem. I gammal uppländsk dialekt kan man höra uttal med hårt g i till exempel *varg* eller *älg*. Man kan notera drag som att *d* kvarstår intervokaliskt: *sida*, *spade* (*spada*), där det faller i götamålen: *sia*, *spae*, men framförallt lägger man märke till den jämfört med götamålen synnerligen ålderdomliga ordböjningen. I götamålen råder full överensstämmelse mellan obestämd och bestämd flertalsform: *var ä hästa?* 'var är hästarna': *vi har inga hästa* 'vi har inga hästar'. Riksspråket har här följt sveamålen, för vilka långtgående förenklingar av det här slaget på det hela taget är främmande.

Uppsvenska nyheter, novationer, är dock t.ex. utvecklingen av en särskild deklination med obestämd plural på *-n* och bestämd plural på *-(e)na*: *snören – snörena*, *knän – knäna*; jämför också *barnena* för *barnen*, *ljusena* för *ljusen* etc. – en mellansvensk talspråksform med sporadiska litterära nedslag t.ex. hos Almqvist: "*barnena* fingo står vid modrens bål" (Häxan i kung Karls tid) och Bellman: "*Solen i molnena* glimrar" (se Wessén 1969 § 186).

Bland kännetecknen kan man nämna ytterligare några arkaismer i ljudsystemet: sveamålen bevarar fornsvenskt *a* framför *ld*, *mb*, *nd* och till saken hör att själva konsonantförbindelserna också bevaras (om än i växlande utsträckning). I gammalt uppsvenskt mål kan det alltså heta *halda* 'hålla', *lamb* 'lamm', *hand* 'hand' med bokstavsenligt uttal. Götamålen har i det förstnämnda fallet samma form som i riksspråket, alltså *hålla*, men *hand* heter *hånn* och *lamm* heter *lamm* eller (i genuin dialekt) *låmm*. I fallet *hålla* kan vi konstatera att riksspråket följt den götiska normen.

Fornsvenskt *a* är bevarat även framför *ng*: *stang* 'stång', *rang* 'båtspant' och bland ytterligare ålderdomligheter kan vi nämna, dels initialt hårt *k* framför främre vokal, exempelvis i det litterärt kända *Kymmendö*, dels kvarstående *j* i typen *körkja*, *stänkja*, *änkja*.

En språklig egenhet som förknippas med Stockholms skärgård, inte minst genom Albert Engström, är instabilt *h*: *prästen på våran hö eter Halm* ('prästen på vår ö heter Alm'). Detta drag – som ju har en känd motsvarighet i cockney – har dock större spridning än så. Som vi senare skall se når det i själva verket långt ner utefter östgötakusten.

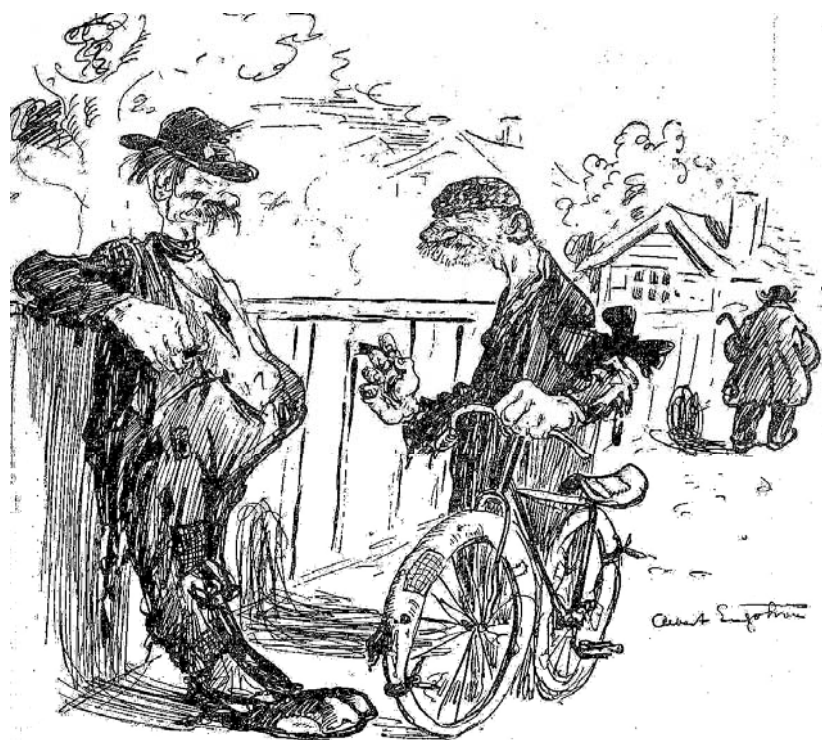
Vi kan också peka på diftongeringen av gammalt långt *e*, såväl sådant som uppkommit genom kontraktion (sammandragning) av äldre *ei* (i t.ex. *stein*), som

indoeuropeiskt kort e, det s.k. *e*². Former som *jen* 'en', *stien* 'sten', *jell* 'eld', (*h*)*ier* 'här' förekommer så långt som söderut som på Södertörn. De saknas däremot i västra Uppland och får därför betraktas som ett kustbundet drag.

Slutligen finns det anledning att uppmärksamma en inte lika känd särutveckling av den gamla diftongen *au*. Fornnordiskt *au* som i *auga* 'öga' har normalt blivit *ö* i svenska. Men i östra Svealand kan vi också spåra en gammal övergång till *o*, så att exempelvis fornnordiskt *gauk* 'gök' och *auga* heter *gok*, *oga*. Denna utveckling, som kan hänga samman med en motsvarande utveckling på kontinentalgermanskt område, är förutom i dialektmaterialet sporadiskt påvisbar i ortnamn och i runinskrifter (se Strid 1989, särsk. s. 18 ff.).

Till sist skall vi också – bland alla konservativa drag – notera ett par novationer som sveamålen, särskilt i öster och sydöst, delar med östgötskan. Det gäller dels tendensen hos *-a* som ändelsevokal att försvagas till *-ä* (*e*): *skjutä*, *springä* etc., dels det redan berörda bortfallet av *-t* i ändelser (se karta ovan): *huse*, *vari* i stället för *huset*, *varit*, som också förekommer i norra Östergötland.

- Har 'u vari på luffen?
- Nej, ja har vuri i Trosa å begravt en brylling.
- Nå, hur dant va då där?
- Å, däsamma som här — en å tie litern.

Götamål

Till götamålsområdet räknas götalandskapen: Västergötland, norra Småland (bara delar av Jönköpings län), sydvästra Östergötland (häraderna närmast Vättern), Värmland (med västligaste Västmanland), norra Halland och södra Bohuslän. Med *götamål* avses i traditionella framställningar de dialekter som talas i detta område med Västergötland som centrum, märkligt nog med större delen av Östergötland som undantag.

Förutom den från riksspråket avvikande behandlingen av ord med gammal kort stavelse och *r*-ljuden, som vi återkommer till, visar sig Götamåls särdrag framförallt i:

- 1) uttalet av vissa vokaler,
- 2) ordböjning,
- 3) sammansättningar med s.k. bindevokal.

Chronschough i Västergötland undervisar: — Ö-ljudet stavas med ö i alla ord utom i körka å böxer, de där stavas med y.

Det heter alltså *fesk*, *lökta*, *göbbe*, inte *fisk*, *lykta*, *gubbe*. På genuint götamål säger man *stôva*, inte *stuga*. Ibland får vokalerna ett avvikande uttal i vissa speciella ställningar. Riksspråkets *u* motsvaras av ett bakre, rundat *o*, som i *mor*, framför *gg*, *kk*, *ng*, *nk*. (Man brukar använda tecknet *ω* för att beteckna detta ljud.) Det heter alltså: *hωgga* 'hugga', *tωng* 'tung'. Framför vissa andra konsonantgrupper

förkortas vokalen: *finnt* 'fint', *juppt* 'djupt', *räckna* 'räkna', *övning* 'övning' - jämför här också *åcker* 'åker' (fsv. *akr*). Det här är ett västligt drag som även förekommer i Östnorge och Trøndelag samt angränsande delar av Norrland.

När det gäller ordböjning märks den starka förenklingen av substantivens ändelser jämfört med sveamålen som styr utvecklingen i riksspråket. Mot former som fortfarande står fornsvenskan nära som *hästarna*, *stenarna*, *gatorna* kontrasterar götamålens *hästa*, *stena*, *gatera*. – Ett annat drag som faller i ögonen är "omljudda" pluralformer av typen *kör* 'kor', *vrår* 'vråar', *slår* 'slåar' och (i vissa trakter) *kvåster* 'kvastar', *gröpper* 'gropar', *hyder* 'hudar'. Ett säkert kännemärke är också bindevokaler i sammansatta ord som *körketorn*, *oxatöm*, *bonnagål* – Åsa-Nisse inte att förglömma.

Kortstavighet – en vattendelare

En av de viktigaste av de många förändringar som svenskan eller rättare sagt fornsvenskan genomgick under medeltiden period drabbar stavelsetyperna. Liksom finskan hade fornsvenskan vad vi kallar kortstavighet. Ett ord som till exempel *mosse*, uttalades alltså med både kort vokal och kort konsonant. Denna stavelsetyp finns idag inte i svenskt standardspråk, där varje betonad stavelse är lång. Det vill säga, den måste innehålla antingen en lång vokal eller en lång konsonant (konsonantgrupp).

Det kan vara litet svårt att föreställa sig hur det lät, men faktum är att vi inte behöver gå längre än till norra Sverige eller svenska Finland för att avnjuta kortstavighet (som faktiskt existerar även i standardsvenska i uttalet av svagt betonade stavelser). Fenomenet finns för övrigt både i danskan och tyskan.

Allnog: denna förändring drabbade götamålen respektive sveamålen på olika sätt. Grundregeln är att framför *k*, *p*, *t*, *s*, *r* förlängde sveamålen oftast konsonanten, götamålen däremot vokalen. Ett viktigt undantag utgör dock kort *a* och *ä* som alltid förlängs.

Sveamål	Fornsvenska	Götamål
mosse	mosi	m8:se
droppe	dropi	dr8:pe
vetta	vita	ve:ta
skott	skot	sk8:t
beck	bik	be:k
borra	bora	b8:ra

Vid sidan av *r*-ljuden, som vi tar upp närmare längre fram, är det här den punkt, där Götamålen kanske mest skiljer sig från riksspråket. Den aktuella stavelsetypen, alltså kort vokal + kort konsonant, lever som nyss nämndes kvar på sina håll, men i götamål har den försvunnit liksom i riksspråket. Götamålen kom att få former som *bô:rr*, *skô:t*, *blô:s*, *he:te*, *drô:pe*, *ve:ka* gentemot riksspråkets (sveamålens) *borr*, *skott*, *bloss*, *hetta*, *vecka*.

Här har vi också upprinnelsen till det inte bara för Småland, utan för stora delar av Värmland, Dalsland, Västergötland, Östergötland och delvis t.o.m. Närke karakteristiska uttalet med en långt, något "grumlig" ö-liknande vokal – landsmålsalfabetets <8>; ofta också markerad med <ô> – i ord som *fô:gel*, *mô:se*, *skô:t*, alltså *fågel*, *mosse*, *skott*.

Flera av de tvåstaviga exemplen utgörs av s.k. svaga maskulina substantiv. Det gäller närmare bestämt *mosse*, *påse*, *droppe*, *flotte*. Ord av denna kategori skiljer sig ibland även i ett annat avseende. I sveamålen har de inte sällan "stelnat" i böjd form, vilket innebär att de kommit att sluta på *-a* i stället för *-e*. "Påssa" är den genuina uppsvenska formen av ordet *påse* som alltså har götisk form i riksspråket. Vi kan med andra ord få två olika former av i grunden ett och samma ord, där i vissa fall båda kommit att ingå i riksspråket, ibland med olika betydelser: i fallet *timme* och *timma* är betydelsen densamma, men *mosse* och *mossa* är två olika saker. I Stockholm talar man om "gräddan av societeten", i Göteborg om *grädden* även i denna metaforiska användning.

De götamålsdrag vi nu pekat på förekommer så gott som alla i Östergötland, om än svagare i norr. I själva verket är det svårt att hitta undantag, förutom den speciellt västgötska övergången av långt *y* till *u* som i su: 'sy', tu:g 'tyg' etc. De många götamålsdragen framträder särskilt tydligt vid en jämförelse med riksspråket (som dock tagit upp inte så få götiska former). Jämför man med sydsvenska mål blir skillnaderna betydligt mindre och vi skulle känna igen flera företeelser, som till exempel bindevokaler i sammansättningar som *bonnagård*, *hästahage*.

Vi påminner oss att skillnaden mellan götamål och sveamål består i att sveamålen bevarat en viss ålderdomlighet, medan götamålen däremot genomgått förändringar, *novationer*, av olika slag. Impulserna till dessa novationer tycks ha kommit från sydväst, vilket förklarar götamålsdragens starkare ställning i väster (Västergötland). På västra sidan Vättern har motsatta impulser från sveamålsområdet inte kunnat göra sig gällande på samma sätt som i öster.

När man skriver på dialekt, vilket förekommer mer än man kanske tror, tar man medvetet avstånd från det traditionella och försöker i stället återge talet precis som det låter. Här prov på götiska särdrag som de möter i ett par exempel ur den småländska landsmålsföreningens samlingar, publicerade i *Svenska landsmål*:

Början av "Tummetott", Vireda socken i Norra Vedbo härad

De va en göng en gôbbe o e gomma sôm hade en pöjk. O han va så liten så liten, så han kunne krypa gömmen ett nöcklahöl.

Ur en berättelse om "Odens jakt" från Skirö socken i Östra härad

När Nisse så på klåcka, va ho en kvart över tolv, så dä kunne la va ve tolvtien, som han mötte Oden. O när han kum hem, va han så svett så dä drosade å-an, o så knäasvaj så han inte kunne ta å sek böxera sjelver ... Män dä förplegtade han sek på, att han då allri sulle va ute o vanka spöktimmen mer.

Notera: *gôbbe, nöcklahål, knäasvaj, böxera, förplektade*. Alltsammans återigen egenheter, bekanta även från Östergötland, i varje fall i söder och sydväst.

Med "bakre r" menar vi vad som i dagligt tal kallas "skorrande r", dvs. ett r-ljud som bildas i den bakre delen av munhålan, ett *uvulart r*. Detta uvulära r förekommer i huvudsak i två varianter, å ena sidan som tremulerande, rullande "tungrots-r", å andra sidan som ett frikativt bakre r (ibland knappt hörbart), som är särskilt vanligt i trycksvaga stavelser.

Att man i hela södra Sverige en gång haft tungspets-r i alla ställningar är ställt utom allt tvivel. Men hur gammalt är det skorrande, bakre r-ljudet, varifrån kommer det, och varför har vi både bakre r och tungspets-r i Götamålen?

År 1936 presenterade Lundaforskaren Gösta Sjöstedt en dialektgeografisk undersökning av r-ljudens utveckling i sydsvenska mål och götamål. Sjöstedt gick grundligt tillväga och gjorde många viktiga iakttagelser. Han drog sig inte för att gå långt utanför undersökningsområdets gränser. Det stod för det första klart att det bakre r-ljudet är en sen företeelse i svenskan, mycket sen. Det är utbrett i stora delar av Tyskland och övriga Västeuropa liksom i Danmark (utom Jylland) och bör med andra ord ha kommit in därifrån. Bakre r finns också i Norge, närmare

bestämt mellan Arendal och Stavanger, den så kallade "bløde kyststriben". Uppenbarligen har företeelsen även hit spritts sjövägen från Danmark. Men var skall man söka novationens centrum?

Spridningen på kontinenten uppvisar vissa egenheter. Bakre *r* är utbrett över en stor del av Västeuropa, men där finns också stora öar med tungspets-*r*. Det gäller till exempel det lågtyska området söder om Danmark. Det verkar som om företeelsen först uppträtt i städer och större samhällen och man får också intryck av att det spritts snabbare i högre sociala skikt (s. 230 ff.).

Orsakerna till dess uppdykande har diskuterats mycket. Enligt en redan på 1880-talet framlagd teori (Trautmann, *Zur Geschichte des zäpfchen-r im Deutschen*) skulle bakre *r* på 1600-talet ha blivit modeuttal i struntförnäma kretsar av det slag som Molière gisslar i komedin "De löjlige precjöserna". Anledningen vore att någon tongivande person – gissningsvis kungen – lidit av ett inte helt ovanligt talfel, nämligen att inte kunna uttala *r*. Trautmanns teori har vunnit många anhängare och Sjöstedt identifierar mycket riktigt ett sydligt "intensitetsmaximum i Parisbäckenet, omfattande nästan hela norra och mellersta Frankrike jämte delar av Belgien och Schweiz" (s. 271). Sjöstedt vill inte förneka att modet kraftigt kan ha bidragit till företeelsens spridning, men pekar samtidigt på omständigheter som komplicerar saken. Det gäller till exempel det förhållandet att bakre *r* helt oväntat dyker upp i ett begränsat kustområde i nordöstra England (Northumberland "burr"). Man måste, hävdar han i likhet med andra forskare, räkna med att fenomenet kunnat uppstå av sig självt. Det rör sig om en naturlig tendens att förlägga artikulationen av *r* längre bakåt (s. 316) – det kräver helt enkelt mindre ansträngning att uttala ett bakre *r* än ett tungspets-*r*.

Den exakta tidpunkten för etableringen av bakre *r* i Sverige går inte att fastställa, men Sjöstedt räknar med att det "landstigit" i Skåne under 1700-talet. "För hundra år sedan", skriver han, dominerade tungspets-*r* i norra Skåne, liksom i Blekinge och sydöstra Småland. I Kristianstads län var det i början av nittonhundratalet inte ovanligt bland äldre och kunde fortfarande påträffas i en del socknar (s. 158). I väster tycktes spridningen ha gått mycket snabbare. Ernst Wigforss kunde i Södra Hallands folkmål bara notera en enstaka förekomst, och den var han snarast beredd att avfärda (1918 s. 405). Sjöstedt menar däremot att den aktuella meddelaren "var en av de sista representanterna för tungspets-*r* i dessa trakter" (s. 159).

I Sydsverige finns liksom i Västeuropa öar med tungspets-*r*. Det gäller främst västra Blekinge. Längre norrut förekommer tungspets-*r* i Emådalen i Småland liksom i Göteborg och Göta älvdal i väster. I bägge fallen kan man konstatera att ett vattendrag som i äldre tid medverkat till spridningen av språkliga novationer, inte haft någon betydelse för utbredningen av bakre-*r*.

I Småland noterade Sjöstedt sporadiska fall i de centrala delarna – bland annat kring Ljungby och Växiö – som antydde sen övergång till bakre *r*. Han gör den

viktiga iakttagelsen att det är de "öppnaste och bördigaste områdena, som först träffas av övergången, medan skärgårds- och kusttrakterna liksom skogsbygden bättre bevarat r" (s. 159).

Obruten frammarsch?

Studiet av företeelsers spridning med kartans hjälp inbjuder till ett militärt betraktelsesätt. Forskaren ikläder sig naturligt rollen av stabsofficer och vidarebefordrar sina lägesbedömningar med en efter ändamålet anpassad terminologi.

Skall invasionen kunna hejdas? Sjöstedt betraktar bekymrat kartan. Han har ute på fältet försökt fastställa gränsen för bakre r i alla ställningar, men uppgiften har visat sig allt annat än lätt. Fenomenet befinner sig nämligen på snabb framryckning och läget förändras hela tiden. Marschen går norrut på bred front (se Sjöstedts karta 14 nedan).

Två huvudanfallsriktningar kan urskiljas: "nordvästfronten" (Falkenberg – Jönköping) och "nordostfronten" (Jönköping – Mönsterås – Öland). I väster har städerna Varberg och Falkenberg redan erövrats, men längre inåt land förhindrar Ätran vidare framträngande norrut. Västgötagränsen utgör ett annat hinder.

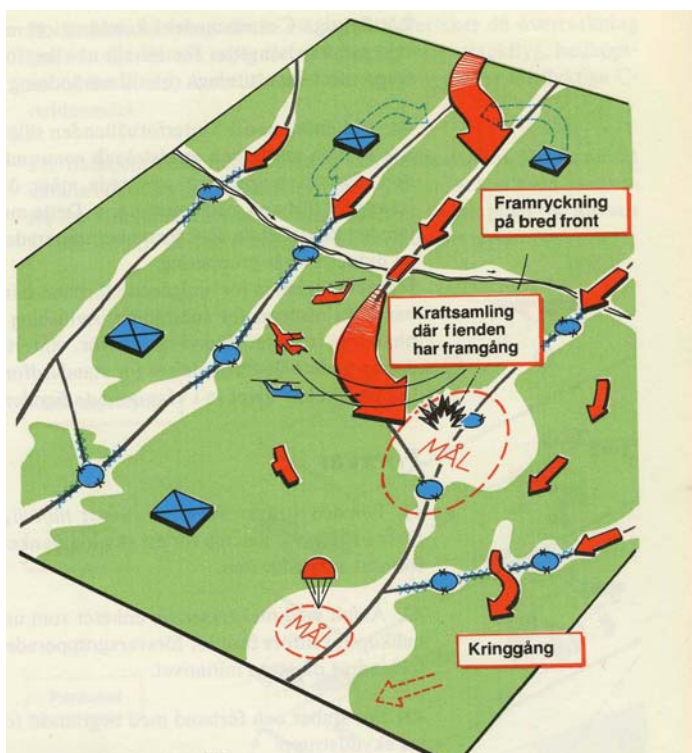

Fig. 4. "Exempel på fiendens uppträdande vid anfall" (Ur AR 2, Taktik, bild 2:1).

Parallellerna med militära invasioner har sina uppenbara svagheter. Något motstånd att tala om verkar bakre r knappast ha mött. Snarare har "fienden" tagits emot oreflekterat

eller rent av med öppna armar; nyheten har odramatiskt införlivats med de egna språkvanorna. Språköarna å sin sida har knappast utkämpat någon motståndskamp, utan impulserna har här helt enkelt inte varit tillräckligt starka för att draget skulle kunna slå rot.

Så var alltså läget på 1930-talet. I nordost var visserligen frontlinjen inte lika skarpt markerad, men här förekom infiltration bland yngre i "en mycket bred zon" (s. 176). Skillnaden var ofta stor mellan generationerna. I Järnsås socken i norra Småland gick gränsen för bakre *r* bland barn i 8-årsåldern, i Lekeryd tycktes den gå i femtioårsåldern (s. 178). I Huskvarna samrealskola kunde det bakre *r*-ljudets spridning avläsas från årsklass till årsklass. I Västra Ryd i Ydre, alltså inom området för götamåls-*r*, hade enligt Sjöstedt "30% av folkskolans elever börjat lämna götaregeln för att i större eller mindre utsträckning övergå till *R*" (s. 179).

Omsatt i dialektgeografiska termer innebar detta att man inte kunde tala om gränslinjer, utan om breda gränzoner. Funnes det bara tillräckligt med material, framhåller Sjöstedt, hade man kunnat rita en karta som visade hur långt det bakre *r*-ljudet avancerat i olika åldersgrupper från 5 till 80 år. En sådan karta skulle inte bara visa med vilken snabbhet det bakre *r*:et gjort terrängvinster i "bördiga och centrala åkerbruksbygder", den skulle också avslöja marschvägarna (t.ex. Lagadalen) och sist men inte minst skulle språköar framträda, dels sådana där tungspets-*r* fortfarande bjöd motstånd, dels återigen sådana där det bakre *r*:et likt "luftburna trupper", för att låna en bild av Nathan Lindqvist, upprättat brohuvuden långt inne på "motståndarens" territorium. Öar av den sistnämnda typen uppstod kring städer, industri och stations samhällen som Varberg, Forserum, Solberga och Anneberg (s. 178).

För Sjöstedt var det bara en tidsfråga innan hela Ydre var erövrat. Men därmed skulle det bakre *r*:ets offensiva kraft knappast vara uttömd. Tungspets-*r*:et vacklade på flera håll, särskilt i början och slutet av ord, där det i Mellansverige ofta uttalades mer eller mindre frikativt, vilket kunde vara att uppfatta som ett förstadium till götamåls-*r*. På sikt hotades inte bara Östergötland utan även Svealand, kanske till slut hela Norden inklusive Island?

Men av detta blev intet. Några decennier senare var det bakre *r*:ets framryckning hejdad. Varför? – Vi återkommer till den frågan längre fram.

Götamåls-*r*:ets ålder och utbredning

Så långt om bakre *r* i alla ställningar. För att återknyta till vad som tidigare sades brukar de sydsvenska målens gräns mot götamålen dras där *r*-ljuden byter karaktär, grovt räknat längs en linje från Varberg upp till Jönköping–Nässjö och

sedan ned mot Kalmar (Wessén 1969 s.18). Norr därom växlar tungspets-*r* och bakre *r* enligt götamålsregeln, vilket innebär bakre *r* – lätt "skorrande" eller helt vokaliserat – i början av ord, mellan vokaler, samt när *r* är långt (*rr*). Ordet *rar* börjar med andra ord med ett bakre *r* och slutar med ett främre. I *berätta* har vi bakre *r* liksom i *herre* och *barr*. I sammansatta ord som *kopparrör* eller *överrock* kan de två *r*:en uppträda intill varandra.

I början av nittonhundratalet var götamåls-*r* utbrett betydligt längre söderut än nu, långt in på det område som idag har bakre *r* i alla ställningar. Det bör ha funnits där innan bakre *r* hunnit dit, vilket är ett av flera indicier som pekar mot att de två fenomenen inte har något direkt geografiskt samband.

Misstanken att götamålens speciella fördelning av *r*-ljuden inte heller den kan vara av så gammalt datum inställde sig rätt tidigt. I sin avhandling om dialekten i Färnebo härad i Värmland (*Värmländska bärgslagsmålets ljudlära*) kunde Gottfrid Kallstenius år 1902 konstatera att övergången till götamåls-*r* skett "först helt nyligen, under de senaste 75 åren. Personer i åttioårsåldern använde alltid tungspets-*r* (s 108).

Till Värmland måste denna novation rimligen ha kommit sjövägen över Väneren från Västergötland. Men hur gammal är den egentligen där? Följer vi Kallstenius måste vi gå tillbaka åtminstone till 1800-talets början. Johan Götlind framhåller i *Västergötlands folkhäl* (del 3 s. 1) att det är svårt att ge närmare besked. Materialet ger dock vissa fingervisningar. Informanter kring sekelskiftet 1900 använder genomgående götamåls-*r*. Flera av dessa är födda omkring 1820. Att företeelsen måste ha varit väl etablerad före 1800-talets mitt antyder också den vädjan som en originell prästman, P. A. Kjöllersström, riktar till västgötarna att hålla fast vid sina *r*-ljud. Måhända missledd av det faktum att runalfabetet har två runor för *r* uppfattar han götamåls-*r* som ett forntidsarv.

Intressantare i sammanhanget är att Almqvist i sin omdebatterade roman *Det går an*, publicerad samma år som Kjöllersström föddes, låter Sara Videbeck tala med en "västgötabrytning av det vackrare slaget och en liten skorning på *r*". Almqvist var en uppmärksam och skarpsynt iakttagare, mycket språkintresserad och efter en vistelse i landskapet 1829 dessutom bekant med västgötska förhållanden (Ålander 1932: 250 f., not).

Det mesta tyder alltså på att götamåls-*r* måste ha funnits etablerat i Västergötland redan kring sekelskiftet 1800. Det innebär återigen att det inte kan finnas någon direkt förbindelse med det bakre *r*:ets framträngande söderifrån. Sjöstedt (s. 214) räknar med att götamåls-*r* har sitt spridningscentrum i centrala Västergötland och västra Östergötland, men frågan är om inte ursprunget står att söka enbart i Västergötland. Sedan kan man spekulera över om det uppstått där som ett självständigt fenomen eller om impulserna kommit utifrån.

Vad Östergötland beträffar ägnar Ålander företeelsens etablering en ganska utförlig diskussion i sin avhandling om *Östergötlands folkmål* (1932). Även Ålander beklagar avsaknaden av källmaterial: "vare sig Nyreén eller Kalén har något att förmåla om saken i sina avhandlingar liksom ej heller Säve eller Rääf i sina ordlistor" (s. 250). Han är dock övertygad om två ting: företeelsen är ung och den har utbredd sig snabbt. Hans försiktiga slutsats blir att tungspets-*r* bör ha varit "dominerande eller allenahärskande" ännu vid slutet av 1700-talet (s 252). Den utförliga rapport han lämnar om läget kring 1930 kan i största korthet sammanfattas enligt följande:

Gränsen mellan tungspets-*r* och *r* enligt götamålsregeln går i Motala ström. På södra sidan av Motala ström kan dock tungspets-*r* på sina håll förekomma, särskilt hos äldre. Föräldrar i 80 – 90-årsåldern har ibland tungspets-*r* medan barnen (40 – 50 år) har götamåls-*r* (s 248). Spridda nedslag förekommer även längre söderut, bl.a. i Gammalkil. En kvinna född i Sund i Ydre 1846 har tungspets-*r*, medan hennes son, född på 1870-talet har götamåls-*r*. I övrigt är götamåls-*r* vid denna tid allenarådande.

När det gäller snabbheten med vilken företeelsen spritts visar en jämförelse med uppgifter från 1912 (Gideon Danell) att en kraftig förskjutning hunnit ske på bara två decennier. Nordvästgränsen drogs då en bra bit söder om Motala ström, mellan socknarna Hagebyhöga och Västra Stenby, med förekomster av tungspets-*r* ännu längre söderut. På Ålanders tid gick den i Motala ström (s. 251). Ett lika snabbt förlopp tecknas i uppteckningar från Gryt: 1901 uppges spridda förekomster av bakre *r*, 1918 används *r* enligt götamålsregeln av de flesta Grytsbor (a.st.)

Uttalet av *r* betraktas allmänt som ett av östgötskans kännetecken, kanske det främsta och Motala ström har i sammanhanget kommit att framstå som dialektgeografiskt betydelsefull. Detta trots att götamåls-*r* av allt att döma är en tämligen sen novation, vars ursprung dessutom är oklart. Den gräns som flera forskare drar vid Motala ström har bara relevans i så måtto att den avgränsar Östergötlands centrala slättbygd från den norra skogsbygden som tillhör den kategori av område som enligt Sjöstedt (ovan) bättre bevarar tungspets-*r*. På slätten har götamåls-*r* snabbt kunnat breda ut sig. En blick på kommunikationsförhållanden ger en fingervisning om detta.

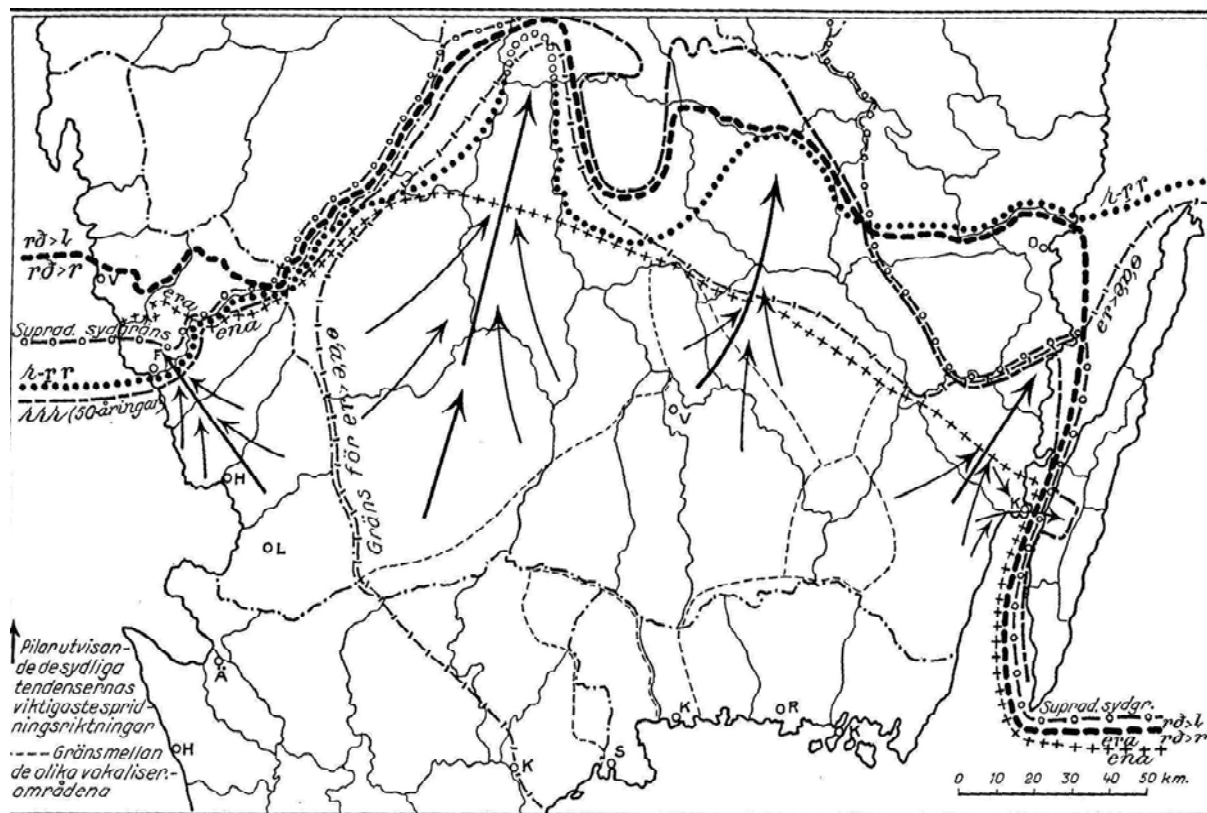

Fig. 5. Järnvägsnätet i centrala Östergötland (Utsnitt ur karta i Sveriges kommunikationer 1935). Den norra skogsbygden genomkorsas av ett fåtal linjer. Över slättbygden löper banorna desto tätare och här går även Göta kanal (streckad linje).

Ett rimligt antagande är att götamåls-*r* nådde Östergötland under 1800-talets första decennier, då Göta kanal öppnades. Vättern blev en trafiklänk i stånd inte bara att frakta gods och folk och få utan även att sprida dialektdrag. Att götamåls-*r*:et tagit denna väg kan förklara varför det spritt sig så snabbt. Det har tidigt nått viktigare städer och handelscentra och därifrån – så småningom med hjälp av järnvägarna – kunnat sprida sig till den omgivande landsbygden.

Kap. 7. Gamla "gränsdragningskonflikter".

Uppfattningarna om hur man dialektgeografiskt skall dela in Södra Sverige har som vi sett varit delade. Lundell ville på grundval av *r*-fördelningen och därmed sammanhängande drag (kartan nedan) avgränsa ett sydsvenskt område från ett "medelsvenskt". Denna indelning godtog Noreen, men ifrågasattes av Wigforss (*Södra Hallands folkmål* s. 596 ff.), bl.a. med hänsyn till att bakre *r* var en sen novation, som dessutom inte kunde betraktas som helt genomförd i Sydsverige. Hos Sjöstedt väckte detta som man kunnat vänta sig, föga genklang. Hans uppfattning var mycket bestämd. Här står två helt olika utvecklingar mot varandra, vilket innebär att vi står inför en gräns "av utomordentlig vikt ej blott ur akustisk utan även historisk synpunkt" (s. 318).

Karta över r-ljudens viktigaste spridningsvägar.

Fig. 6. Karta 14 hos Sjöstedt 1936. Gränslinjerna för bakre r, för "tjockt" l (även av äldre rd) samt för supradentala konsonantljud (som i sorl, hörn, fors med standardsvenskt uttal) löper från mellersta Halland upp mot Vätterns sydspets och därifrån ner mot Kalmарtrakten.

Gränslinjen för bakre r i alla ställningar brukar anges som sydgräns för götamål, vilket innebär att det sydsvenska området sträcker sig ända upp till Jönköping. Nämnas kan att r-ljudet här starkt skiljer sig från det sydsvenska, skorrande. Det är knappt hörbart eller saknas helt. *Barnvakt* och *banvakt* uttalas på samma sätt och det väcker inte uppmärksamhet om man säger att man gärna "spottar" på fritiden.

Förbindelsen rd har, förutom i sydsvenska mål, allmänt utvecklats till kakuminalt l i svenskan. Skrivformer som *ifjol* (jämför sydsv. *ifjor*), *hin håle*, egentligen "den hårde", visar att detta är en gammal företeelse. Mycket riktigt framhåller stormaktstidens grammatiker Samuel Columbus i *En svensk orde-skötsel* (1678) att ord som *håhl* (*hård*), *boohl* (*bord*) uttalas med "ett tiockt ell ... som knapt nogon främmande ska' kunn' säij' ut". Det är bara det finare folket vid hovet som har tungan "veekare" och talar med "blött", dvs tunt l. Ett intressant vittnesbörd om socialt betingade uttalsvanor. Columbus paroll var att skriva som man talar och införandet av l-skrivningar för rd var för honom närmast en fråga om just orde-

skötsel, dvs. språkvård. Sådana skrivningar förekommer senare hos författare som Bellman, fru Lenngren och t.o.m. Runeberg, men då endast som markering av talspråk. Kakuminalt *l* finns i stora delar av Sverige och Norge – dock inte i finlandssvenskan, vilket kan synas märkligt med hänsyn till skrivningar som *herrgåln*, *tingsgåln* hos Runeberg (*Älgskyttarne*).

Man kan säga att "tjockt *l*" inte går så bra ihop med bakre *r* och att dess utbredningsområde därför minskat i takt med det bakre *r*:ets utbredning.

De berörda isoglossernas configuration på kartan är onekligen påfallande. Jönköpingstrakten mitt på den norra delen av småländska höglandet har tydligen fungerat som en vattendelare även språkligt sett. Företeelser av sydvästkandinaviskt ursprung som sökt sig upp längs Lagan och Nissan börjar här på allvar möta motstånd från nordöst. Det gäller bland mycket annat övergången av *g* till *v* i t.ex. *have* för *hage* – en tydlig manifestation av ett inflytande som gjort sig gällande i varje fall från tidig medeltid, men sannolikt långt tidigare.

Det kan med andra ord ligga en viss logik i att här dra en gräns mellan sydsvenska mål och götamål, men den avgörande frågan, aktualiserad av Wigforss, är hur vi skall se på begreppet dialektområde: från ett historiskt, diakront perspektiv eller från ett samtida, synkront. Väljer vi det senare faller det sig självklart att tillmäta *r*-ljuden avgörande betydelse. Väljer vi det förra kan vi inte bortse från de många gränsöverskridande drag som går tillbaka till skeden långt före det bakre *r*:ets invasion.

Götamål och "medelsvenska"

Liknande svårigheter inställer sig när vi skall dra en gräns för götamålsområdet i nordöst, något som i hög grad berör östgötskans dialektgeografiska identitet. Hesselman betraktade problemet från sitt håll, dvs. norrifrån. För honom var frågan om sveamålens och särskilt uppsvenskans avgränsning i söder viktig. Problemet var att gränsen tycktes flytande. Götiska drag uppträdde redan i Södermanland och Närke, för att inte tala om Stockholmstrakten, alltså långt in på uppsvenskt område (*Sveamålen och de svenska dialekternas indelning* 1905 s. 64). Till saken hör att det svenska riksspråket innehåller åtskilliga sådana drag (Jfr Wessén 1969 s. 29 f. samt Danell nedan).

Hesselmans lösning var att återgå till Hofs indelning i sveamål och götamål och låta det lundellska begreppet *medelsvenska* bli beteckningen för just detta övergångsområde. Geografiskt skulle medelsvenskan (jämför det tyska begreppet *Mitteldeutsch*) omfatta Närke, det inre av Södermanland jämte norra och östra Östergötland, där dialekterna antogs stå på samma ståndpunkt (s. 66). Följden blev att Östergötland bara delvis hamnade inom götamålsområdet.

Denna uppfattning har i princip förblivit rådande ända till dags dato, med den obetydliga förändringen att termen "medelsvensk" ersatts med *mellansvensk*. Gränsen mellan det götiska och det mellansvenska området skulle alltså gå tvärs igenom Östergötland. En naturlig fråga blir naturligtvis: var närmare bestämt? Hesselman gav inget närmare besked. Dahlstedt pekade som vi sett på Motala ström, andra forskare har dragit gränsen vid Ydre härad i sydväst.

Låt oss se hur man formulerar sig i våra vanligaste uppslagsverk. Översikter över östgötadialekterna finner man i *Nordisk familjebok*, 2. uppl., i *Svensk uppslagsbok* samt i *Nationalencyklopedin* (NE). Författarna är i tur och ordning: Folke Tydén, A. T. Ålander och Göran Hallberg.

Tydén konstaterar att man "till de östgötska folkmålen brukar ... räkna dialekterna inom Ö[stergötland], angränsande härad af Jönköpings och Kalmar län ned till Kalmartrakten" (sp. 212). Genom området löper en språklig gräns som sammanfaller med en demografisk-antropologisk gräns. Området väster om en ungefärlig linje Vadstena – Oskarshamn, dvs. den del av Östergötland där vi har *a*-mål, tillhör sålunda "den götiska dialektgruppen", området öster om samma linje "den mellansvenska". Inom det senare området, särskilt "ä-målsbältet" och Kalmar län uppträder dock tydliga götiska drag.

I *Svensk uppslagsbok* väljer Ålander med hänvisning till att Östergötland från dialektsynpunkt inte företer någon "enhetlig bild" att i tydligare anslutning till Hesselman beskriva landskapet som ett övergångsområde mellan götamål och mellansvenska (uppsvenska) mål, vilket i sydväst färgas av de förra och i nordöst av de senare. Även Ålander pekar på den nyss nämnda gränsen. Den är "som språkgräns viktigare än Vättern" och kunde följaktligen vara en gammal "stamgräns".

I NE beskrivs förhållandena mera rapsodiskt och dessutom geografiskt något missvisande. "Dialektområdena vid Vättern är närmast att föra till Götamålen, medan dialekterna i landskapets övriga delar hör till de centralsvenska sveamålens mellansvenska gränsområde", heter det. Ydre, som inte ligger vid Vättern, men som allmänt anses som den mest "götiskt" präglade delen av Östergötland, skulle sålunda tillsammans med övriga delar av landskapet hamna inom Hesselmans medelsvenska område.

De encyklopediska författarna bygger i hög grad på varandra. Bakom spekulationerna om en antropologisk-demografisk gräns, eller t.o.m. en "stamgräns", ligger föreställningar som milt uttryckt passerat "bäst före-datum". Tydén hänvisar till kapitlet om svenska folkets härstamning i Flodströms *Sveriges folk* från 1918 (s. 47 ff.) och det är uppenbart att Ålander öser ur samma källa. Där diskuteras olikheter mellan östra och västra Sverige på grundval av statistik bl.a. över födelsefrekvensen inom äktenskapet respektive utbredningen av vissa "rasdrag" som kroppslängd, hår- och ögonfärg, "kort"- resp. "långskallighet".

Fig. 7. Spekulationer kring samband mellan rasdrag och språkdrag förekom vid tiden kring förra sekelskiftet. Ur artikel i Corren (Regnbågen) 15/5 1999 om rasbiologen Herman Lundborg, som bl.a. studerade befolkningen på Listerlandet i Blekinge.

Om vi återvänder till Dahlstedt behäftas en nordgräns i Motala ström av samma svagheter som gäller för gränsdragningen i söder. Vattendraget kan knappast betraktas som en kulturhistoriskt eller topografiskt betingad gräns och östgötskan klingar lika på ömse sidor, trots skillnaden beträffande *r*-ljuden. Att lägga en enstaka ung novation till grund för avgränsningen av ett område som redan genom sin benämning *götamål* definierar sig som historiskt förankrad förefaller föga välbetänkt.

Det finns uppenbarligen goda skäl att ta upp gränsdragningsfrågan till förnyad diskussion. Detta bör ske i ljuset av de erfarenheter soim gjordes på kontinenten vid förra sekelskiftet rörande sambanden mellan dialekt och samhälle och språk och kultur – lärdomar som uppenbarligen inte slagit igenom vid den tidpunkt då Östergötland placerades in på den dialektgeografiska kartan.

Danells synpunkter

Bland de tidiga dialektologerna fanns en kritisk röst. I en skrift med titeln *Några anmärkningar om Vättern som språkgräns* (1912) kom Gideon Danell att beröra Hesselmanns indelning (s. 44 ff). Danell framhåller att Hesselmann inte lämnat något närmare besked om "dragningen av den eller de viktiga gränslinjer genom Östergötland i nordvästlig-sydöstlig riktning, som ... skulle skilja de medelsvenska och götiska dialekterna från varandra" (s. 47). Visserligen kunde

det finnas skäl att avgränsa "den sydvästra fliken av Östergötland från landskapets huvudstomme" (s. 48), men Danell vänder sig mot varje tanke på en gräns över slätten, tvärs igenom landskapet.

Att östgötadialekterna gradvis närmar sig grannlandskapens mål är en annan sak och helt naturligt (s. 46). Frekvensen av "göticism" inom det uppsvenska området är i själva verket ganska hög. I södra Södermanland förlängs exempelvis vokalen i gamla kortstavingar enligt götisk princip, så att ord som *beck*, *mosse* (fsv. *bik*, *musi*) uttalas med lång vokal: *be:k*, *m8:se* etc. Den del av Östergötland som Hesselman betraktade som "medelsvensk" visar samtidigt påtagliga götamålsdrag som *r* enligt götamålsregeln, ökad frekvens av bindevokaler och *r*-bortfall hos substantiv (*häste*, *hästa* etc.).

Även om Danell inte hade anledning att gå in närmare på Hesselmans indelning utandas hans framställning förvåning över att denne endast räknar de västra och södra delarna av landskapet till de egentliga götamålen. Danell sticker inte under stol med att han tycker att grunden för avgränsningen är "rätt svag" (s. 45), men avstod – tyvärr får man säga – från att gå till direkt angrepp mot den medelsvenska tankebyggnaden som sådan. Hans hovsamma men sakligt väl underbyggda kritik har därför knappast påverkat diskussionen på annat sätt än att frågan om gränsdragningen om möjligt kommit att framstå som ännu mer diffus. Uppfattningarna hos senare författare pendlar som vi sett mellan en mer eller mindre skarp gräns och ett övergångsområde, ett språkligt ingenmansland.

Samband med västgötskan

Huvudtemat för Danells uppsats 1912 var ju synen på Vättern som språkgräns. Man hade föreställt sig den erkänt farliga sjön som en barriär mellan landskapen. Västgötskan och östgötskan var enligt Adolf Noreen att uppfatta som två helt skilda dialektgrupper (1903 s. 105 ff.). Danell kunde emellertid visa att det egentligen bara var två av de drag som Noreen anfört som typiska för respektive dialektområde som gjorde halt vid Vättern. Det ena var den speciella västgötska övergången av äldre långt [y:] till [u:]: "blåblusatuget ä durt", och det andra västgötskans plurala imperativ "vara så goa å seta ner!" "var så goda och sitt ner".

Övriga drag som skiljer målen åt är "av jämförelsevis ungt datum" (s. 54). Och även om saken ställde sig annorlunda från ett längre historiskt perspektiv – det finns gamla västnordiska drag i västgötskan som inte, eller i varje fall bara i begränsad utsträckning har motsvarigheter i östgötskan (s. 53) – så hade Vättern knappast hindrat kontakter landskapen emellan. Danell påminde om att Hesselman karakteriserat Östersjön som en "insjö" i språkligt hänseende och i sammanhanget hänvisat just till likheterna med Vättern (*Om stafvelseförlängning och vokalkvalitet* 1902 s. 59, n. 2). Dialekterna på ömse sidor om sjön visade fler drag gemensamma med varandra än med angränsande mål längre inåt land.

Det är inte svårt att ge Danell rätt. Vad man inte haft klart för sig är att den västra Vätterstranden till stor del består av skogig och bergig terräng. Bebyggelsen är sen och sparsam. Med andra ord: om det finns anledning att tala om en naturlig kulturgräns, så går den snarare där Västgötaslätten slutar än i Vättern. Man kan jämföra med gränserna mellan de östgötska och skånska slätterna och skogsbygderna norr därom (jfr kap. 5).

”Ett typiskt götamål”

Innan Gideon Danells intressen kom att inriktas mot ett helt annat håll (estlandssvenska), hann han återkomma till frågan om östgötskans dialektgeografiska ställning. I översikten över Östergötlands ”folkspråk” i en geografisk, topografisk, statistisk beskrivning över vårt land (1917) formulerar han sig på ett annat sätt än 1912. Han slår nu en gång för alla fast att östgötskan är ”ett typiskt götamål”. Det gäller i varje fall ”områdets centrala samt sydliga och västra delar” (s. 704). Vad är det som har fått honom att bestämma sig?

Danell pekar bl.a. på följande drag:

- förkortningen av lång vokal framför m som i *timme*, uppländskt *ti:ma*
- den "götiska" utvecklingen av gamla kortstavingar (jfr ovan)
- avsaknaden av uppsvenska karaktärsdrag som:
- *t*-bortfall i *take'*, *huse'* etc.
- "sammanblandning af gammalt e och ä"
- "bokstavstroget" uttal av gammalt *mb*, *ng* som i *lamb* och *lång*.
- hårt uttal av *k*, *g* framför främre vokal som i det lokala uttalet av Kymmendö.
- Sist men inte minst former på *-e* av tvåstaviga substantiv, typ *timme*, *bulle*, där uppländskan har *-a* : *ti:ma*, *bulla*.

Förmodligen har han funderat åtskilligt över frågan, som låg så att säga i tiden. Han vinklar också problemet på ett nytt sätt och man anar en frondering gentemot Hesselmanns "etnocentriska" syn på svenskans, enkannerligen det svenska riksspråkets samhörighet med uppländskan. Danell påminner inledningsvis om att Georg Stiernhielm en gång förklarade att stockholmare och

östgötar talar den bästa svenskan (*optime loquuntur*) och fäster åter uppmärksamheten på alla de östgötska eller allmänt götiska inslag, "som blifvit beständande i vårt riksspråk trots starkt uppsvenskt inflytande i annan riktning" (s. 702).

De drag som präglar respektive område samlar sig visserligen inte till någon gemensam gräns, men Ålander har intrycket av ett "relativt enhetligt sydvästligt område med Ydre och Lysing som kärna och en linje från Vadstenatrakten ned mot sydvästra Kinda som ungefärlig gräns mot nordost" (s. 151). Det sydvästliga området kontrasterar mot det nordöstliga genom "försvagningsföreteelser" som:

- övergång *gh > j* i t.ex. *haje* 'hage'
- assimilation av *rd, rn, rs, rt > d, n, s, t*: *ban* 'barn', *håd* 'hård' etc.
- bortfall av *k* i *skulle* och *ska*: *sulle, sa*.

Alla tre som synes typiska götamålsdrag. Med någon kännedom om dialekterna i södra Östergötland kan man konstatera att drag av det här slaget inte automatiskt upphör vid gränsen mellan Ydre och Kinda. Ålander tillfogar i en fotnot mycket riktig att gränsen är oklar p.g.a. vad han uppfattar som dialektblandning och riksspråksinflytande.

Samtidigt påpekar han att det existerar en relativ enhetlighet inom östgötamålen från Kinda ända upp till Linköpingstrakten (Vifolka, Valkebo). Läger man ihop Kinda härad med Vifolka och Valkebo jämte södra delarna av Aska och Boberg får man ett större, "relativt enhetligt område". Redan i Hanekinds härad märks emellertid de nordöstliga dragen tydligt och Ålander antyder att gränsen Östanstång – Västanstång kan vara av betydelse i sammanhanget. Ålander går inte närmare in på hur förhållandet skall förklaras, men observationen är av stort intresse. Den stämmer, som vi senare skall se, med vad östgötadialekternas förste egentlige utforskare, prosten Nyrén, hävdade redan på 1700-talet.

Dialektindelning är en grannliga uppgift och det är inte ovanligt att forskare lägger tonvikten vid olika företeelser. Ser man närmare på det underlag som Ålander bygger på är det svårt att undgå reflexionen att det – sett från ett mer generellt perspektiv – trots allt rör sig om företeelser som visserligen är påtagliga, även för gemene man, men som knappast är av den digniteten att de påverkar den bild Danell tecknar av Östergötland som ett relativt enhetligt, och självständigt dialektområde. I egenskap av författare till den första moderna vetenskapliga avhandlingen om östgötadialekterna kunde dock Ålander uttala sig med desto större auktoritet, vilket utan tvekan bidragit till att Danells synpunkter hamnat i skymundan. Det går inte att bortse från Ålanders iakttagelser, men betydelsen av dem måste reduceras. De illustrerar påtagligt svårigheterna med den traditionella indelningen i göta- och sveamål.

Man kan knappast påstå att någon mer övervägd ståndpunkt uttryckts i frågan om var östgötskan egentligen hör hemma sedan Ålander lämnade arenan.

Dialektens relativa överensstämmelse med riksspråket och frånvaron av ett universitet i regionen är faktorer som utan tvekan spelat in. Dialektforskningen i vårt land har länge haft sitt centrum i Uppsala och de forskare som haft anledning att uttala sig om östgötskan har haft sin akademiska hemvist där. Man begår knappast någon orättvisa om man påstår att perspektivet spelat en viktig roll, eller annorlunda uttryckt; det är svårt att tänka sig att resultatet skulle ha blivit detsamma om utgångspunkten varit Lund eller Göteborg.

Sydvästsvenska drag

Företeelser av det slag framförallt präglar sydvästra Östergötland framstår efter Nathan Lindqvists epokgörande undersökning *Sydvästsverige i språkgeografisk belysning* (1947) inte bara som götmålsdrag, utan också som typiska *sydvästsvenska* drag. Nathan Lindqvist genomförde under andra världskriget med bl.a. danska flyktingars hjälp ett stort kartläggningsprojekt avsett att identifiera språkelement som är gemensamma för Syd- och Västsverige, men som saknas i nordöstliga, särskilt uppsvenska dialekter (s. 3). Resultatet innebar att han kunde påvisa "ett större sydvästsvenskt kulturområde, som på viktiga punkter står i motsättning till det nordöstsvenska" (s. 39). Skillnaderna, som framträder redan under stenåldern – Lindqvist nämner hällkistornas utbredning – visar sig också i gårds- och hustyper, redskap, spannmålsmått m.m. Den sammanhållande faktorn är enligt Lindqvist samfärdseln; administrativa, politiska eller kyrkliga indelningar har bara sporadiskt spelat in.

Den dialektgeografiska bilden har alltså en klar kulturhistorisk bakgrund. Kännetecknen består dels av mycket gamla västskandinaviska novationer dels av sådana som stammar från fornsvensk och äldre nysvensk tid. Dessa senare drag tycks ha haft större expansionskraft.

Sydsvenska typord är bl.a. *bjugg* (*bygg*) 'korn', *blunka* 'blinka', *brötjas* 'brottas', *fjäderhane* 'tjäder', *hör* 'lin'. Bland ljudföreteelser märks bland annat:

- assimilation *mp* > *pp*, *nk* > *kk*, *nt* > *tt*: *sopp* 'svamp', *sjocka* 'sjunka', *bratt* 'brant'
- övergång *i* > *k*, *y* > *ö*, *u* > *o*: *fesk*, *körka*, *glogg* (samma *o*-ljud som i *mor*!)
- bindevokaler: *oxatöm*, *byssesks:t*, *kvarnahjul*
- övergång av äldre *gh* > *j*: *drajen*, *slajen* etc.

Lindqvists kartor visar att ändpunkten för många företeelser ligger i sydvästra Östergötland. Det är dock rätt påfallande hur ofta så *inte* är fallet. Många

sydvästsvenska drag når ännu längre upp i landskapet, ja in i Närke och Södermanland och ibland ännu längre norrut. Ydre är således inte någon "stoppbock". Former som *drajen* påträffas vi över hela Östergötland och nordöstra Småland, ja faktiskt även i Södermanland, Närke, Uppland (!), ja t.o.m. i Dalarna och ännu längre uppåt! Parallellformen *draen* har visserligen ett betydligt mer begränsat utbredningsområde, men är i varje fall allmänt känd i grannhäradet Kinda och i södra Vätternbygden (Lindqvist 1946 karta 46 b).

Även övriga nämnda ljudutvecklingar överskrider med råge Ydres gräns. Ser vi till ytterligare ett par företeelser förekommer assimilation av *rn > n* som i *ba:n* 'barn' enligt Ålander (1932 s. 262 f.) även i Kinda och Lysing och formen *sulle* i stället för *skulle* etc. även i Lysing och Göstring (1935 s. 88). Företeelsen är känd även i nordöstra Småland (Areskog, *Nordöstra Smålands folk mål* 1936 s. 19).

Östergötland åter götiskt

Den enda forskare som under de senaste femtio åren mer ingående diskuterat dialektindelningen i Norden är den schweiziske nordisten Oskar Bandle. I inledningen till sin avhandling *Die Gliederungen des Nordgermanischen* (1973) betonar Bandle, som alltså rör sig över hela det nordiska språkområdet, att det knappast är möjligt att presentera en i alla stycken övertygande indelning. Hans avsikt är att med hjälp av nyare dialektgeografiska metoder ge sig i kast med aspekter som hamnat i skymundan. Den geografiska fördelningen har, framhåller han (s. 21), aldrig behandlats mer ingående – inte ens av Bengt Hesselman, som i *Huvudlinjer i nordisk språkhistoria* uttryckligt avstår från att försöka sig på en indelning som vilar på den historiska språkutvecklingens grund.

Bandle delar in Norden i tre huvudområden: det sydsandinaviska, det västskandinaviska och det nordskandinaviska. Till de viktigaste kännetecknen för det nordskandinaviska räknar han (s. 111 f.):

- accentförhållandena (förekomsten av akut och grav accent)
- kvantitetsförhållandena (utvecklingen mot enbart långa stavelser)
- det tjocka *l*:et
- kakuminala och supradentala ljud utvecklade ur *r*-förbindelser.
- den tredje svaga verbkonjugationen (*döma* – *dömde*) som finns i svenska, norska, isländska och färöiska, men saknas i danska.

Det viktigaste från vår synpunkt är att han placerar ett götiskt område på gränsen mellan det sydsandinaviska och det nordskandinaviska. Detta område har sitt centrum i Västergötland, men omfattar båda götalandskapen med angränsande områden. Som framgår av kartan räknas hit inte bara Östergötland i sin helhet, utan även en större del av Småland. Gränsen mot det sydsandinaviska området går ungefär från trakten av Uddevalla ned mot Kalmar. På en viktig punkt bryter alltså Bandle med den Hesselmanska skolan och lägger på så sätt grunden för ett nytt sätt att se på östgötskan.

Bandles indelning, som i vissa avseenden påminner om Lundells, innebär att Östergötland och en stor del av den sydsvenska delen av Småland hamnar inom det götiska området. Gränsen mot "Südsandinavisch" i väster borde dock gå längre söderut, i mitten av Halland. Östergötland har med andra ord varit utsatt för språkligt och kulturhistoriskt inflytande från två olika håll, från sydväst respektive nordost. Intensiteten hos dessa impulser har varierat beroende av styrkan hos två motpoler: svearikets kärnbygd i nordost och det danska riket i sydväst.

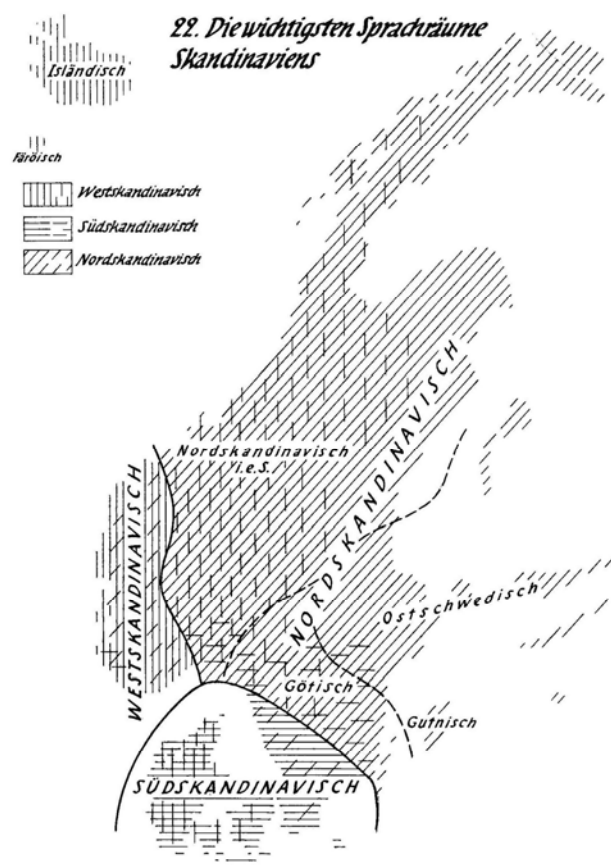

Fig. 8. Bandles indelning i Die Gliederungen des Nordgermanischen (1973).

Att impulserna kommit från två olika håll och växlat i styrka komplicerar onekligen gränsdragningsfrågan, men gör den samtidigt mera spännande. Vi måste räkna med att gränslinjerna för viktiga företeelser i motsvarande mån kan ha förändrats och vi måste vara uppmärksamma på kulturgeografiska förhållanden som kan ha påverkat utvecklingen.

Viktigt är att beakta tidsperspektivet. Vilken tidsepok utgår vi från när vi talar om indelning och avgränsning av dialekter. Anlägger vi ett historiskt perspektiv i största allmänhet eller talar vi om dialektsituationen under de senaste hundra åren? I nästa kapitel skall vi ge oss i kast med östgötskans historiska framväxt.

Kap. 8 Historisk tillbakablick

Regional språklig variation eller om man så vill dialektala drag kan spåras redan i runinskrifterna. Men här stöter vi på svårigheter av källkritisk art. Det framgår oftast inte var ristaren eller författaren haft sin geografiska hemvist och vi kan inte heller vara säkra på vems språkvanor det är som kommit till uttryck i skrift: ristarens eller uppdragsgivarens. Vi vet att runstensristning bedrevs under hantverkarsmässiga former åtminstone på 1000-talet och att ristarna ofta arbetade långt hemifrån. Vems språk är det egentligen vi möter på Rökstenen? Har Varin verkligen ristat stenen själv? Föga troligt enligt många mening, även om inledningsorden kunde tyda på att så är fallet. Men om vi har att räkna med en anonym ristare, varifrån kom han och är det ristaren eller Varin som stått för formuleringarna?

Dialektdrag av det slag vi möter idag eller i varje fall i senare historiska källor finns i viss mån i den medeltida litteraturen. När det gäller landskapslagarna kunde man kanske vänta sig en närmare överensstämmelse med regionala språkvanor, men det rör sig i förekommande fall mest om detaljer.

Adolf Noreen har i sin fornsvenska grammatik (*Altschwedische Grammatik* 1904 s. 17 f.) ett antal fall där Västgöotalagen skiljer sig från Östgöotalagen. Det gäller bland annat:

- förekomsten av s.k. vokalharmoni
- högre frekvens av övergång $u > o$
- högre frekvens av i -omljud
- högre frekvens av assimilation $mp > pp$, $nk > kk$, $nt > tt$ (**karta**)

Det rör sig huvudsakligen om överensstämmelser med fornnorskan representerande äldre novationer av det slag som kännetecknar det sydvästkandinaviska område vi tidigare berörde. Noreen (s. 21 f.) anför också ett antal drag, typiska för andra handskrifter med östgötsk proveniens:

- bortfall av slutljudande, s.k. palatalt *r* i t.ex. plur. *hästa* 'hästar'
- pronomenformen *nakwar* i stället för *nokor*, *nokar*
- konjunktionen *att*, fsv. *at* uppträder i formen *æt*
- förekomsten av vokalbalans *i : e*, *u : o*

Som synes är det bara *r*-bortfallet som överensstämmer med dagens östgötska. Nu skall vi komma ihåg att Noreen hade ett begränsat källmaterial till förfogande och att forskningen inte stått stilla sedan 1904. Det har skrivits en hel del om östgötska dialektdrag i samband med diskussionerna kring Vadstenaspråket och dess ställning och det finns också andra källor som kan ge intressanta upplysningar. Vi möter dock här samma problem som i fråga om runinskrifterna: det är svårt – ofta omöjligt – att avgöra vilka språkvanor vi egentligen möter. Och skulle vi mot förmodan kunna knyta en text till en viss författare återstår att visa var vederbörande kommer ifrån och samtidigt ge akt på inverkan från skrivartraditioner. Diskussionen kring den litterate Vadstenamunken Peder Månssons härkomst illustrerar detta. Den allmänna uppfattningen är nog – om vi uppehåller oss i Östergötland – att texter från Vadstena kloster i viss mån speglar traktens språkvanor. Till saken hör dock östgötskt färgade dialektdrag anses tydligare framträda i texter skrivna utanför Vadstena (Wessén, *De nordiska språken*, 1965 s. 103). Men i vilken omfattning vi kan tala om en återspeglning av lokala språkvanor är dock inte lätt att säga.

Götisk tunga och götiskt mål

Hur såg man på sin identitet under medeltiden, den epok då man räknar med att våra dialekter börjar ta form (a.a. s. 100). Men var man medveten om vad som höll på att ske och hur uppfattade man överhuvudtaget sin språkliga identitet? Redan Johan Rydqvist, den pionjär inom nordisk språkforskning vi tidigare som hastigast berörde, hade anledning att fundera över saken när han diskuterade det fornsvenska skriftspråkets uppkomst (*Svenska språkets lagar*, del 4, 1868, s. 153 ff.).

I en legendsamling från förra delen av 1400-talet (*Codex bildstenianus*) förekommer uttrycket *a göscu thungu* 'på götisk tunga (dvs götiskt språk)', vilket åberopats som vittnesbörd om att man i södra Sverige ansåg sig skriva på ett annat sätt än i Svealand (Rydqvist a.a. s. 160). Men liknande formuleringar – *oppa götha maal*, *a*

væsgözco 'på götars mål (dvs. språk), på västgötska' etc. – förekommer på andra håll, till synes utan närmare överväganden. I ett fall används till och med uttrycken *a væsgözco* och *a smaalensco* 'på småländska' om vartannat (*Svenska medeltidens bibelarbeten* 1: s. 582). Rydqvists slutsats blev att man i begreppet *götisk* inte kan lägga in någon annan betydelse "än på sin höjd att afskrifvaren eller möjligen författaren var född eller bosatt i Göta rike, och i en känsla af sjelfbehag ville sätta sin munart i omedelbar förbindelse med det vidtfräjdade *Götland* och de ryktbare *Götar* och *Vestgötar* utomlands" (161).

Det kan tilläggas att begreppet "*götisk*" inte sällan användes om svenskt språk överhuvudtaget (senare även om nordiskt fornspråk). Under medeltiden nöjde man sig dock ofta med att kalla modersmålet *vart mal* 'vårt mål'.

Rydqvist fäste i sammanhanget (s. 162) också uppmärksamheten på att det i en urkund från Vadstena kloster sägs om Heliga Birgitta att hon lät *scriwa sik bibeln uppa swænsko* (*Vadstena klostres räkenskaper* s. 7), men att det på andra ställen i samma urkund framhålls att hon var född *aff ærlikasta göta slækt*. Skriftspråket för en "ärlig göt" var svenska, men vi kan samtidigt också notera att man, som ju Rydqvist också hävdar, inte kan ha varit omedveten om sin etniska identitet.

Braskens matsedel och frågan om den bästa svenskan

Om vi gör ett hopp fram till 1500-talet har vi skäl att ställa oss frågan om inte östgötskan vid denna tid hade en betydligt starkare götisk–sydvästsvensk prägel än på 1800-talet. Vi har från denna tid en hel del intressant, men än så länge till större delen obearbetat källmaterial. En sedan länge känd och ofta citerat källa är biskop Brasks matordning⁵. Det götiska inslaget är här markant, inte minst i benämningarna på de olika maträtterna: törsk, äggemölk, lambaköth, swinasteek, grytastech, sodna (kokta) sikelögor, skinkafatheth, baggafisk.

Den sistnämnda kräsligheten är naturligtvis fisk från Norge. Man kan i sammanhanget inte låta bli att kommentera ordet *bagge*. *Bagge* var vanligt som binamn i medeltidens Norge och är en genom den fornisländska litteraturen (*Hákonar saga Hákonarsonar*) redan på 1200-talet belagd svensk nedsättande benämning på norrmän. Idag uppfattas ju *bagge* i bet. 'gumse' som ett vanligt riksspråksord, men de äldsta beläggen i SAOB härrör från Lincopensen och från en annan samtida östgötsk källa (I. Erics). Till yttermera visso betraktas det som ett dialektord med begränsad geografisk utbredning, ett götamålsord, rentav en speciell östgötsk benämning (SAOB B70, SEO under *bagge*; Johansson 1997 s. 356).

I 1600-talslitteraturen finns enstaka omnämmanden av östgötska språkvanor. Samuel Columbus uppger i sin "ordeskötsel". att den bästa svenskan talas i Stockholm, Sörmland och – vilket kan verka förvånande på östgötar som vant sig vid att betrakta hemprovinsens genuina tungomål med ett urskuldande överseende – Östergötland! Han gör också ett par iakttagelser av intresse:

östgöten säger (jag) *haaret, sijret, förståret* (jag har det, ser det, förstår det) samt, vad som är ännu mer iögonenfallande, man säger *hästara* i bestämd form pluralis, inte *hästa*. På 1600-talet hade utvecklingen tydligen ännu inte hunnit fram till den nuvarande formen. Tyvärr ger Columbus inga mer detaljerade upplysningar än så, än mindre någon förklaring till det superlativa omdömet om östgötskan.

Även Stiernhielm uppger emellertid att stockholmare och östgötar talas bäst ("Stockhomenses et ostrogothi optimi voces efferunt"; Danielson 1976 s.52). Märkligt nog nämner han inte sörmländskan som annars av gammalt brukar uppmärksammas när den aktuella frågan kommer på tal. Ännu mer påfallande är att han först räknat in upplänningarna, men sedan strukit dem.

Att observera är att omdömena sannolikt inte hänför sig till den genuina landsortsdialekten, "bonnskan", för att använda en i norra Sverige fortfarande brukad term. Säkert avses i första hand ett mer urbant, "bildat" regionalt talspråk (Danielsson s. 48 ff., med hänv.; jfr äv. Holm 1984, Widmark 1991).

Sörmländskans och särskilt Nyköpingsspråkets goda rykte i detta hänseende har gamla anor. Återigen ligger det nära tillhands att peka på ett samhällshistoriskt förhållande, nämligen Nyköpings funktion av huvudstad under hertig Karls hertigdöme, då staden också var vistelseort för hovet (liksom även senare; Widmark 1991 s. 165 f.).

Ericus Aurivillius är författare till vad som anses vara vår första bevarade språklära: *Grammaticae svecanae specimen*, fullbordad 1684, men utgiven först 1884 av G. Stjernström. I denna grammatik finns ett intressant konstaterande om den östgötska som talas i skogsbygderna ("ostrogothica silvestris"), nämligen att man fortfarande använder dativ pluralis *backama*. Formen, vars fornsvenska motsvarighet är *backomen*, får ses som ett påfallande ålderdomligt drag, men tyvärr kan vi inte säga om det är den norra eller södra skogsbygden eller kanske bägge som avses.

Lincopensen

En viktig källa med proveniens från Linköping är en ordbok som trycktes 1640, och som kommit att kallas *Lexicon lincopense* eller bara "*Lincopensen*". Det är alltså fråga om ett lexikon – närmare bestämt ett latinskt sådant – sannolikt avsett som en hjälp för de latinstuderande i Linköping (Johansson 1997 s. 15 f.).

Motsvarigheter till latinska ord och uttryck ges på både svenska och tyska. Som trolig författare nämns Jonas Petri Gothus, född i Linköping år 1587.⁶

Det intressanta från vår synpunkt är götiska former som *me(d)sommar, weeka* 'vecka'; *ankehws, dyngehögh, fiskarössja* m.m.⁷ Det ligger nära till hands att uppfatta dem som regionala genomslag och som sådana betraktades de också redan av Hesselman i en klassisk uppsats (1904)⁸.

När det gäller behandlingen av gamla kortstavingar – som vi tidigare sett en vattendelare mellan sveamål och götamål – ter sig en jämförelse mellan Lincopensen och hälsingen Elaus Petri Helsingius *Synonymorum libellus* från 1587 onekligen slående (tabellarisk uppställning efter Holm 1984 s. 177 f., som har betydligt fler exempel):

Gothus	Helsingus
beek	beck
beet	bett
ögnableek	öghnebleck
drope	droppe

Det sammantagna intrycket är att östgötskan vid denna tid – i varje fall i Linköpingstrakten – hade en betydligt starkare götamålskaraktär i allmänhet än nu. Som vi strax skall se stämmer detta med Nyréns uppgifter från mitten av sjuttonhundratalet.

Nyréns avhandling

Carl Nyrén, född i Skränge i Gammalkil, blev efter en omväxlande bana kyrkoherde i Kuddby 1771 och senare kontraktsprost där. Vi kan notera att han promoverades till magister i Lund 1757 och att han under en kortare vistelse i Uppsala 1761 träffade både Carl von Linné och vår främste språkforskare under 1700-talet, Johan Ihre, vars föreläsningar han följde. Ihre författade Sveriges första dialektlexikon (1766) och i hans material ingår också östgötaord, insamlade av Nyrén.

Enligt Nyréns självbiografi, som trycktes i Linköping långt efter hans död, närmare bestämt 1836, framgår att han innehade "kondition", dvs. befattning som informator, på olika håll i Östergötland, bl.a. i S:t Anna. Det var på så sätt han lärde känna de lokala dialekterna.

Från Nyréns hand härrör en avhandling om "östgöthiska dialecten" på 167 handskrivna sidor. Den är tyvärr odaterad, men härrör uppenbarligen från slutet av 1700-talet. Inspirationskällan är troligen Linköpingbiskopen (senare ärkebiskopen) Erik Benzelius d. y., som tog initiativ till insamling av dialektord. Flera avskrifter finns, bl.a. av götiska förbundets ordförande Adlerbeth, men avhandlingen har förblivit otryckt ända till helt nyligen (Reinhammar 2000). Det förtjänar att nämnas att en av dem som intresserat sig för det outgivna

manuskriptet var K. G. Westman, som redan 1901 sökte ombesörja att det gavs ut (Ranius, *Nya strövtåg i Linköpings stiftsbibliotek* 1997 s. 134).

Nyréns avhandling är ensam i sitt slag och förmedlar en unik och förmodligen rätt god bild av östgötskan vid 1700-talets mitt. Den är av stor betydelse för studiet av östgötadialekternas utveckling. I kapitel 1 och 2 beskriver Nyrén "Östgötha Dialecten i allmänhet" som följer:

Bland kännetecknande drag märks en benägenhet för "hopdragning" och "förkortning", som visar sig i former och uttryck som *Pisteln å Wangeljen* för "Epistelen och Evangelium", *bror, fjär* för *broder, fjäder*; *bli, ta* för *bliva, taga*. Iakttagelsen gäller ju för fler dialekter än östgötskan, men man fäster sig vid en del av Nyréns exempel. En del kan ännu idag i varje fall av en äldre generation med större eller mindre rätt nämnas som exempel på typisk östgötska, det gäller t.ex. *fäjs(et)* för *fähus(et)*, *hästa* för *hästar*, andra avspeglar en förgången och bortglömd värld som *sterset* för *stegerhuset* (*stekarhuset* dvs. kök eller brygghuset).

Ett utslag av samma strävan att förkorta vill Nyrén spåra i utelämnandet av den obestämda artikeln "före eller efter orden": *ge mej ski* ('ge mig en sked'), *ha du sit ko* ("har du set koen") och vidare i former som *bohle, fäjse* i stället för *bordet, fähuset*. Som andra karakteristika anger han bl.a. ändelsen *-a* i best. form fem. sing. (*sänga, hånna* 'handen') och plural (*hästa* etc.).

Beträffande ljudläran räknar han upp en rad drag, av vilka åtskilliga ter sig mer eller mindre välbekanta, andra återigen främmande för östgötskan såsom vi känner den från senare tid. Till den förra kategorien hör det "tjocka" *l*-ljudet, som ju inte heller är något speciellt för östgötskan.

20. „Dickes“ l und Supradentale

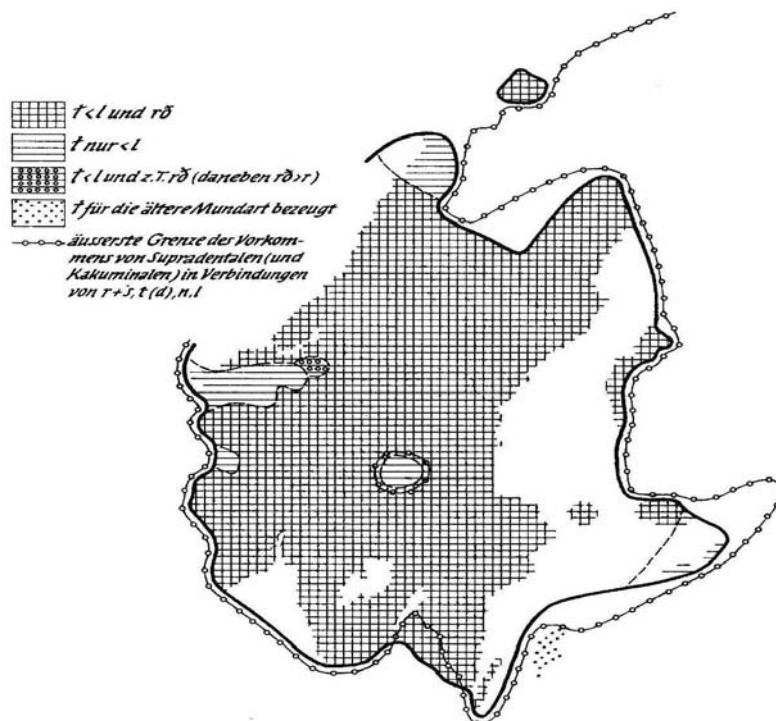

Fig. 9. Så kallat tjockt l uppfattas på många håll som ett "lokalt", för den egna dialekten kännetecknande drag, men har i själva verket ett stort utbredningsområde i Sverige och Norge och var allmänt i äldre språk. Efter Bandle.

Ett annat drag, också det känt från många dialekter, är det speciella vokalljud med ljudvärde mellan [å] och [ö], som i litterära framställningar och liknande brukar återges med $\hat{o}$, i landsmålsalfabetet med δ . Nyréns kommentar är värd att citeras i sin helhet: "alla de o som i högsvenskan uttalas såsom $\hat{a}$, nemnas här med utsträckt läppar, och et groft ljud, som på pappret ej kan uttryckas annorlunda än som et af $\hat{a}$ och $\hat{o}$ sammansatt ljud, eller en medelton imellan å och ö ... detta sker dock mer i de södra än norra orterna af östergöthland". – "O bytes ock stundom uti U" är ännu en egenhet, som nog fortfarande i viss mån är känd: *kune, krune* för *kona* 'kvinna' resp. *krona*..."

När Nyrén däremot beträffande l-ljudet anmärker att det i Östergötland uttalas "hårdare" än "Högsvenskan" och till yttermera visso "med en aspiration eller tryckning lika som ett h stode frammanföre, eller ock, såsom tungan i en mera tom och öppen gom gjorde en större swängning", till exempel *dahl, sahl* (sadel), *sohl*, men även *hahllm* (halm), *hohlme* förefallet det svårt att tolka det på annat sätt än som ett vittnesbörd om en förekomst av vad vi närmast skulle kalla aspirerat,

tonlöst *l*. Sådant *l* är inte helt ovanligt i dialekterna, men det är överraskande att möta det i östgötskan.

Den första indelningen av Östergötlands dialektområden

Nyrén räknar med sju huvuddialekter i Östergötland:

1. Skärgårdska
2. Norrköpingska
3. Finspångs- och Bergslagsdialekt
4. Linköpingsdialekt
5. Vadstenadialekt
6. Ydredialekt
7. Tjustdialekt

Man lägger märke till att han inte betraktar Kindamålen som en "huvuddialekt". Som vi strax skall se anser Nyrén nämligen att dialekten i Kinda i huvudsak överensstämmer med målen längre norrut – en iakttagelse som ju även Ålander gjorde. Låt oss dessförinnan bara konstatera att "Skärgårdskan" förefaller Nyrén "besynnerligast och swårast". Han nämner fenomen som *t*-förslag i t.ex: *tjyrtje*, *tjyrtjherre*, instabilt *h*, *brävi* 'brännvin'. "Norrköpingska", säger han intressant nog, är mycket lik "skärgårdskan" i uttalet, men utmärks genom renare *å*-ljud i t.ex. *ihåg*, *tråg*. Här har vi belägg för en betydande förändring som säkert får sättas i samband med industristadens senare framväxt.

Beträffande "Linköpings och Kinds Dialecten" låter vi Nyrén själv föra pennan: Denna talas "i Åkerbo, Bankekind, Wifolka, Kinds, Walkebo, Hanekinds och Gullbergs härad [och] är med et ord den allmännaste i hela länet. Han skiljer dock ifrån Högsvenskan ... med sina ändelser på *-e* eller *-ä*, i stället för *a*" samt "talas han långsamt eller med ett dragande, lika som accenten lågo [!] i hvar stafvelse, eller som vocalerna fördubblades, utom i den sista stafwelsen, som deremot antingen uteslutes, eller talas så kort, at han knapt höres" i t.ex. *stallt* (stallet), *gählt* (gårdet), *gähln* (gården). I övrigt kännetecknas denna dialekt av i stort sett samma drag som enligt Nyrén gäller för östgötskan i allmänhet (jfr ovan).

Vad det egentligen är som Nyrén betraktar som avgörande skillnader gentemot "högsvenskan" är inte helt igenom klart. Sterner förmodar att "dragandet" syftar på "att det i stora delar av landskapet heter t.ex. *gåart* (gårdet) och *gåarn* eller

gåern (gården)" (1995 s. 33). Men emot detta talar ju den omständigheten att sådana former att döma av Nyréns uppgifter inte existerade vid mitten av sjuttonhundratalet. Nyrén säger ju att ändelsevokalen försvinner i den aktuella ställningen: *gählt* (gården), *gåhln* (gården). En gissning är att det snarare är accentförhållandena, med starkt jämte en tendens till diftongering av långa vokaler och kanske även korta vokaler som avses. Jämför uttal som [b^oarneⁱt] barnet.

Vad beträffar att accenten skulle ligga "i hvar stafwelse" är det kanske inte så konstigt som det låter. När en östgöte uttalar exempelvis ordet "stavelse" ligger huvudtrycket naturligtvis på den första stavelsen, men det är starkare bitryck på de följande stavelserna än i mellansvenskt standardspråk. Samma tryckfördelning märks i sammansättningar.

Av markerat intresse är som Jan Sterner framhåller Nyréns bedömning att Linköping och Kinda tillhör ett och samma dialektområde, vilket innefattat även häraderna Bankekind, Gullberg, Hanekind, Valkebo, Vifolka (s. 33).

Bröllopsdikter på dialekt

Bröllopsdikter var en genre som var på modet från slutet av 1600-talet ungefär hundra år framåt i tiden. Från Östergötland finns inte så många bevarade (13 finns publicerade i Hesselman 1937), men materialet är tillräckligt för att man skall kunna dra viktiga slutsatser. Man kan bland annat konstatera att Nyréns ganska uppseendeväckande karakteristik av "norrköpingska" som en dialekt för sig med tydliga skärgårdsdrag verifieras.

Förlusten av ändelsevokaler som inte står i direkt utljudande ställning är påfallande och ett drag som får betraktas som västligt (Bihl 2001 s. 166 ff., särsk. 195 med hänv. till Gårding, 228). Här har stora förändringar skett. Inom det aktuella området möter ju senare former som "*jäart*", "*gåarn*". Som språkligt källmaterial måste dialektdikterna användas med försiktighet. Man kan inte utgå från att de återger dialekterna med full autenticitet. Själva poängen med framställningssättet är ju att författarens alter ego, den frispråkige lantmannen med sina bonnska manér, på samma sätt som medeltidens hovnarr kan uttrycka sanningar och iakttagelser som skulle verka stötande eller måhända direkt förolämpande om de framsades på högsvenska. Fyndiga rim var uppenbarligen mer eftersträfvansvärda än språklig ackuratess i detaljer – även om sådant kunde vara betydelsefullt nog för miljöfärgens skull. Ibland får man intrycket att det är ett slags allmän östgötadialekt författaren försöker fånga, och att han därvid inte drar sig för att blanda drag från olika håll.

De östgötska dialektdikterna har tidigare veterligen inte utnyttjats i någon dialekthistorisk undersökning. Vi skall se lite närmare på två av dem. Den ena dikten, av en okänd förmåga, hänför sig till ett bröllop i Linköping som sannolikt

ägde rum år 1763, den andra, författad av den produktive "Carl Carsa" till ett i Norrköping 1770.

Båda dikterna stämmer språkligt väl överens med Nyréns iakttagelser och de avviker följaktligen rätt starkt från varandra. I Linköpingsdikten förekommer flera götiska drag. Vi har former som: *kiörcka*, *åcker*, *ban*. Beträffande den sistnämnda framgår det av formuleringen att *barn* och *ban* enligt författaren uttalas lika. Här kan vi med andra ord ha ett vittnesbörd om ett typiskt sydvästsvenskt drag långt uppe i det centrala Östergötland. Vi lägger å andra sidan även märke till uttrycket *går gale*, dvs. 'går galet' och *kantore* (*kontoret*) med förlust av *t* – ett sveamålsdrag. Ordförrådet bär också äkthetens prägel: *lik* i bet. 'god, bra': *likere folk ges inte under sola, are mensker* 'andra människor', *luna* 'lynne', *hörker*, *domedas gröe* 'domedagens gryning', *däke* 'flicka', *kloflänt*, *vänn*, *gränn*.

I Norrköpingsdikten möter å andra sidan det ena sveamålsdraget efter det andra. Det gäller t.ex. diftongering av *e*: *jenfaldugt* 'enfaldigt', *jert* 'ert', *mjer* 'mer', *wietta* 'veta' och vidare av *i*: *bränwien* 'brännvin', *blie* 'bli', *diet* 'dit', vidare *t*-bortfall: *åre* 'året' jämte s.k. norrländsk förnjukning: *takjett* 'taket'; uppsvenska former är också bl.a. *stog* 'stod' och adjektiv på *-ug*: *ärluga* 'ärliga', *glättugt* 'glättigt. Man kan även notera former som *lykjo*, *olykjo*, *tykjo*, *waggo* 'vagga', s.k. svaga femininer som "stelnat" i böjd form (jfr *kyrka* : *kyrkogård*). I de tre förstnämnda exemplen möter vi också ett kvarstående konsonantiskt *i*, som förefaller ha försvunnit rätt tidigt i Götaland och som allmänt utlämnas i skrift på 1700-talet (Wessén 1969 § 170).⁹

Slutligen skall vi inte försumma att nämna ett enstaka belägg av stort intresse, nämligen formen *oga* 'ögon' ("*oga dom rann*") som dyker upp i en annan, dessvärre anonym dikt från 1746. Dikten är anonym och tryckt i Linköping. Enligt en förmodan av Anne-Christine Lindvall (muntligt) kan författaren dock vara kyrkoherden Petrus Lagerman i Norrköping; språket pekar också snarare mot Norrköpinghället. Om belägget inte är ett tryckfel får det betraktas som en sensation. Det visar nämligen i så fall att den tidigare nämnda svealändska övergången av diftongen *au* till *o* även kan spåras i Östergötland.

Sammanfattningsvis kan vi nog slå fast att östgötskan genomgått karaktärsförändringar. De götiska inslagen var under 1500 och 1600-talen avsevärt starkare, även i Linköping. Inom ett sammanhängande område som sträcker sig ned till landskapets sydgräns i Kinda har en likartad, klart götisk dialekt talats. Med viss sannolikhet vågar man förmoda att götiska drag som idag påträffas i Kinda och Ydre i icke ringa utsträckning funnits längre norrut. I landskapets östra del har däremot sveaprägeln varit starkare. Drag som numera förknippas med skärgården har funnits i Norrköpingstrakten och har gissningsvis gått längre västerut än så.

Topolingvistiska synpunkter

I stora drag kan man säga att skillnaden mellan götamål och sveamål består i att sveamålen bevarat en viss ålderdomlighet, medan götamålen däremot uppvisar *novationer* av olika slag. Impulserna tycks ha kommit från sydväst, vilket förklarar götamålsdragens starkare ställning i väster (Västergötland). På västra sidan Vättern har motsatta impulser från sveamålsområdet inte kunnat göra sig gällande på samma sätt som i öster. De götamålsdrag vi pekat på förekommer dock så gott som alla i Östergötland (undantaget är den västgötska övergången $y > u$), om än svagare i norr. De framträder särskilt tydligt vid en jämförelse med riksspråket, som dock tagit upp inte så få götiska former. Skulle man jämföra med sydsvenska mål blir skillnaderna betydligt mindre.

Sammanfattningsvis står vi inför en region, vilken som helhet präglas av götiska drag, som i äldre tid förefaller ha varit mer påtagliga. I norr finns dock även tydliga sveamålsinslag. Att tala om ett övergångsområde kunde kanske vara berättigat från en viss synpunkt, men när man placerar in Östergötland i ett större dialektgeografiskt sammanhang upptäcker man snart att en likartad situation råder i grannlandskapen i norr: Södermanland och Närke, ja delvis även i Uppland. Man skulle nästan vilja hävda att övergångszoner är det normala och skarpa gränser något jämförelsevis ovanligt.

Ålanders och Nyréns identifiering av ett område i centrala Östergötland omfattande Kinda i söder är av stort intresse och överensstämmer som vi konstaterade med senare iakttagelser. Jämför man dialektinspelningar från berörda områden är likheten också påtaglig. Vad är orsaken?

Om vi tillämpar den tidiga dialektgeografiens lärdomar kombinerat med ett topolingvistiskt perspektiv bör vi i första hand vända uppmärksamheten mot samhällshistoriska skeenden och administrativa indelningar. Vi kan då till att börja med notera att Kinda i det senare avseendet skiljer sig från det övriga området, något som vi snart återkommer till.

På grundval av fornlämningarnas karaktär och frekvens delade arkeologen Arthur Nordén på sin tid (1925) in Östergötland i tre områden och femtio år senare föreslog Åke Hyenstrand samma indelning (1979, jfr Kaliff 1999 s. 48 med hänv.). Anders Kaliff har i olika sammanhang berört frågan och jag följer här hans framställning i "Arkeologi i Östergötland (1999 s.46 ff.).

Under förhistorisk tid tycks Vättern ha haft betydelse som förmedlare av impulser från väst och sydväst medan Östersjön har spelat en motsvarande roll i öster. Östergötland har alltså varit mötesplats för kulturimpulser från två olika håll (Kaliff s. 46 f.). Så långt stämmer ju allt väl överens med Nathan Lindqvists iakttagelser, men vad Östersjön beträffar måste vi i ett äldsta skede förmodligen räkna med att impulserna kanske snarare kommit från söder och sydost än från sveabygderna i norr. Vi återkommer till detta.

Kaliff betecknar Östergötland som en nordlig utlöpare av den sydiskandinaviska bronsålderskultur, som faktiskt sträcker sig än längre norrut utmed Östersjökusten med nedslag i Uppsala (Håga) och vid Norrlandskusten. Under bronsåldern tycks en rik bygd växa fram på Norrköpingsåsen i öster och bygden kring sjön Tåkern avtecknar sig redan som ett betydelsefullt område.

Beträffande Roxenbygden utmärker den sig genom sina storhögar, av vilka de som ligger eller låg — flera är bortodlade — vid Roxens västra strand dateras till bronsåldern. Högarna vid Svartån (Ledberg, Sättuna) härrör däremot från järnåldern. Det finns också uppgifter om storhögar utmed Stångån i äldre litteratur. Roxenbygden får sannolikt en allt mer dominerande roll under yngre järnåldern. Högarna vid Ledberg och Sättuna kan vittna om ett centralområde som befäster sin position och som förmodligen söker expandera söderut längs Stångåns vattensystem.

Stångån har ju haft en geografiskt särskiljande funktion i det att man i varje fall alltsedan medeltiden delat in landskapet i Östergötland *Västanstång* och *Östanstång*. Kaliff utesluter inte att detta kan vara en uråldrig uppdelning – södra Roxenbygden skulle då vara ett senare inskott, en kil som skjutits in mellan den västra och östra landskapsdelen i kraft av sin betydelse som tätbefolkad bygd och kommunikationscentrum (Kaliff s. 51).

Det här är ett komplicerat problem. Det finns nämligen tecken som tyder på att Östergötland en gång kan ha varit indelat i *tredingar*. *Tredingen* (fornord. *Þriðjung*) är en gammal judiciell-administrativ indelningsgrund, som vi känner bland annat från Danmark, Norge, Åland, Gotland, Trögd, Vendel och de nordiska kolonisationsbygderna i England; jämför indelningen av Yorkshire i *North*, *South* och *West Riding*. Tredingsindelningen, som i vårt land förlorade sin betydelse redan under medeltiden (förutom i det uppländska hundaret Trögd), innebär förstås en uppdelning av ett land (landskap) eller en ö i tre delar. Varje treding hade en gemensam tingsplats, sannolikt också kultplats. Enligt Gutalagen hade Gotland dels ett för hela landet gemensamt blot, dels blot vid varje ting. Tredingarna särskildes genom väderstrecsbenämningar eller genom ortnamn, som exempelvis i Trögd med *Norra*, *Hammars* och *Yttersta* tredingen.

Man kommer här in på en annan obesvarad fråga av betydelse för synen på Östergötlands äldsta administrativa indelningen. Det gäller närmare bestämt hur man skall förstå innebörden av det *kind* som ingår som gemensam nämnare i häradsnamnen *Kind(a)*, *Hanekind*, *Bankekind*, *Skärkind*, *Hammarkind*, *Björkekind* och *Östkind*. Skall vi tänka oss ett ursprungligt "Storkind", ett forntida folkland som omfattat större delen av landskapets östra hälft. Men hur skall vi då se på *Kinda*, som så vitt vi vet var ett av de gamla folkland som konstituerade begreppet Småland? Kaliff överväger möjligheten att infoga ett sådant "Storkind" i tredelningen av Östergötland, men det leder in på andra problem som vi inte har möjlighet att dryfta i det här sammanhanget. Viktigt är, som Kaliff framhåller, att

det gamla germanska samhället som vi känner det från kontinenten inte vilade på territoriella grunder på samma sätt som vårt (s. 130 f.).

Intressant för vår diskussion är att det i det forntida Östergötland avtecknar sig åtminstone tre huvudbygder, varav den mellersta, "Roxenbygden", sannolikt sträckt sig söderut utmed Stångådalen. Dessa områden är urskiljbara redan under bronsåldern, men de blir tydligare under äldre järnålder. Även om det inte går att bevisa att de återspeglar någon form av politisk indelning, bör man å andra sidan inte blunda för möjligheten att de vid någon tidpunkt kan ha tjänat som underlag för en sådan.

Här kan man inte bortse från den *kyrkliga* indelningen. Den främste kännaren av Linköpingsstiftets historia, Herman Schück, vände sig 1959 mot en hävdvunnen uppfattning att Östergötland äldst skulle ha varit uppdelat i två prosterier, östan och västan Stång. Schück menar att Skänninge, Linköping och Söderköping varit centra för var sitt prosteri. Till yttermera visson fäster han uppmärksamheten på att Linköpings prosteri av vissa källor att döma tycks ha haft en förbindelse med "smålandet" Kind (s. 213 ff.). Schück säger uttryckligen att uppdelningen i prosterier bör ha skett "i anslutning till en gammal tredingsindelning", som kan spåras även genom icke kyrkliga källor (s. 46). Han hänvisar till Wesséns iakttagelser rörande de teofora ortnamnen, som vittnar om tre olika centra för kulten av gudaparet *Ull – Njörd*, samt stadganden i Östgötalagen om vissa brobyggen som gemensamma åtaganden för sexhäradsgupper som motsvarar prosterierna. Ansvar för "Norrköpings bro" vilar enligt en lagmansdom från 1380 sålunda på häraderna Bråbo, Lösing och Memming jämte Björkekind, Hammarkind och Östkind. Denna östra häradsguppen, motsvarande Söderköpings prosteri, avgränsas naturligt genom Aspveden, som sträckte sig från Glan ned till Tjust (s. 224).

Det gamla folklandet Tjust bildade liksom Kinda och Ydre ett eget prosteri, men som nyss nämdes finns det en viss beröring mellan Kind och Linköpings prosteri, som i övrigt omfattade häraderna Åkerbo, Bankekind, Vifolka, Valkebo, Hanekind och Gullberg, med andra ord just det område som Nyrén på 1700-talet avgränsar som Östergötlands viktigaste dialektområde.

De samstämmiga iakttagelserna rörande en likhet mellan dialekterna i Kinda i södra Östergötland och Linköpingsbygden tycks alltså kunna underbyggas med samhällshistoriska argument.

Huruvida vi verkligen haft en tredingsindelning av Östergötland får väl trots allt betraktas som en obevisad hypotes, även om goda skäl som synes verkar tala för att så varit fallet. Ortnamnsmaterial hade kunnat fälla avgörandet i frågan, men det innehåller inga direkta indicier, vare sig i den ena eller den andra riktningen.

Sveainflytandet och dess ursprung

Så kommer vi till det påtagliga sveainflytandet som gör sig gällande i Nyréns material och i bröllopsdikterna från 1700-talet (nedan). Som vi konstaterat avgränsades den östligaste delen av Östergötland fordomdags av skogen Aspveden. Öster därom hade vi sex häradar, varav tre med namn på *-kind*. Huvudorten i prosteriet var Söderköping, som under medeltiden var en mycket viktig hamnstad och en inkörspport till centrala Östergötland. Av många tecken att döma var kusttrakterna utsatta för härjningar. Och inte bara kusten. Talrika fornborgar och vårdkaseberg minner om oroliga tider då östgötarna fick värja sina bygder mot härjningar och ödeläggelse. Vem var huvudfienden? Inte heller här behöver vi tveka. Redan den romerske historieskrivaren Tacitus omnämner svearna som ett krigiskt folk rikt på vapen och flottor. Östgötakusten låg efter en av deras viktigaste expansionslinjer och krigiska konflikter kan knappast ha undvikits. Det fornengelska hjälteeposet Beowulf berättar om strider mellan svear och götar och spåren efter försvarsåtgärder – förutom de nämnda, även den märkliga befästningslinjen på Vikbolandet som fått det suggestiva namnet Götavirke – tyder på att man fruktat angrepp från en manstark och välutrustad fiende.
